

KOMLÓS ALADÁR
KOMJÁTHY JENŐ

I.

Nincs magyar költő, akinek oly különös sors jutott volna osztályrészüil, mint neki. Életében csak öt-hat barátja tudott kivételes tehetségéről, 1895-ben halálos ágyán érte meg, hogy megláthatta egyetlen verseskönyvének nyomdai levonatait, s miután így betakarította és biztosította élete termését, mint aki dolgát elvégezte, elköltözött az élők közül. A könyv, „A homályból“ azonnal nemcsak szokatlan figyelmet kelt, hanem egyenesen elragadtatást vált ki. Palágyi Lajos, aki tisztában volt az elhunyt jelentőségével, rögtön tanulmányserű terjedelmes cikkben a rajongás hangján méltatja. Ki meri mondani barátjáról: „Századok mulhatnak, míg ily sajátos, rendkívüli egyéniség előáll, amilyen Komjáthy Jenő volt.“ „Ami a mai költészetből annyira hiányzik: isteni ihlet lángolt Komjáthy szívében. Nem földi láng volt ez, hanem égi.“¹ Nemsokára Hevesi Sándor ír a Zalában rajongó cikket róla.² Palágyi Menyhért a következő évben a Petőfi-társaságban tartalmas beszédben méltatja: „Igaz, a földön járnai sehogysem tud; de otthonos oly magaslatokban, melyekben sok kedvesen csicsergő dalosnak utolsó lélegzete is kifogyna. Fenkölt, légies költő-alak, mely hogy korunkban megjelenhetett, szinte hihetetlennek látszik.“³ Cserhalmi H. Irén ugyanez évben már Komjáthy verseiből is fordít Ungarischer Dichterwald című antológiájában.

Igaz, hogy az elragadtatás igen szűk körre terjed ki, amire jellemző, hogy nemcsak a hivatalosság, de még A Hét sem vesz tudomást róla, nyilván mert nem találja meg benne azt a nagyvárosias könnyedséget, amelyet keres és meg akar honosítani a magyar földön. Mégis téves az az elterjedt nézet, hogy „A homályból“ megjelenésekor észrevétlen maradt, s a Nyugat fiatal költői másfél évtized múlva úgy ásták ki az ismeretlenségből.

A Komjáthy-kultusz tüze igazában szakadatlanul égett a föld alatt. Osvát Ernő 1898-ban mint a kor egyik kiemelkedő költőjére hivatkozik

¹ Magyar Szemle, 1895. febr.

² Zala, 1895. máj. 2.

³ Jelenkor, 1896. 8. sz.

Komjáthyra, aki „új világot építve dalolta a magány dalát, ezt a realitás felett lebegő elvont dalt.“⁴ A felszínen 1905 körül a pesti egyetemen, Négyessy László híres stílusgyakorlatain, ahol a Nyugat későbbi költői kezdenek összeverődni, csap fel először ez a tűz. Juhász Gyula az első, aki most Komjáthyért a nyilvánosság előtt síkra száll. A Tűz-ben *Egy elfelejtett magyar lángész* címen lelkesedik érte, mint a modern magyar lírának Vajda János mellett legerősebb egyéniségéért.⁵ Nem sejti még, hogy nemsokára ő is ott fog tanárokodni az északi határszélen, egy órányira a végektől, hová kedvenc költőjét száműzték. Kosztolányi Dezső ugyancsak 1905-ben ír róla először lelkes esszét, megemlítve egyebek között, hogy pár hónappal előbb Pesten Komjáthy-társaság alakult.⁶ Amint Babits Mihály 1910-ben írja: „Nem is olyan régen, kevesen, fiatalok, ismeretlenek rajongtunk egy halottért, ismeretlenért, aki éppen mert ismeretlen volt, mert nem beszéltek róla a hivatalos irodalom fórumai: a *mienk* volt, teljesen, kizárólag, a mi költőnk, gyökerünk a múltban, erőnk a jövőben. Tizen voltunk és tizen úgy őriztünk egy nevet, mint a koptus a vallását, melynek messze földön ő az egyetlen híve.“⁷

Okunk van a feltevésre, hogy a Komjáthy-kultuszt a fiatal költőkhöz egy akkoriban érdekesnek tartott különös filozófus, vagy inkább vallásalapító közvetítette, aki a maga előfutáraként tekintette a költőt: Schmitt Jenő Henrik. Schmitt hívei már 1898-tól érdeklődnek Komjáthy özvegyénél, vajjon férje ismerte-e mesterük tanait.⁸ Mint gnosztikust méltatja őt 1901-ben Inotay László tanár, ugyancsak Schmitt híve,⁹ aki szerint Schmitt elküldte Komjáthy-nak „testvérei forró üdvözlését“. A gnosztikus filozófus életrajzában egyik híve azt írja róla, hogy pályája elején Zomborban csak két fiatalember volt a társasága; ezek között az egyik Juhász Gyula.¹⁰ Ez az adat nem látszik ugyan valószínűnek, de Kosztolányi emlékezése szerint is egyetemi társai között annakidején voltak theozófusok, akik esténként főként Schmitt Jenőt hallgatták az Akadémia Kávéházban.¹¹ S ha tudjuk, hogy a theozófus festőművészek gödöllői csoportja is Komjáthyért rajong, egyik tagjuk, Nagy Sándor illusztrációkat rajzol a költő verseihez, egy-egy festményük felajánlásával meg ők teszik lehetővé 1910-ben „A homályból“ második, ingyenes kiadását,¹² akkor nyilvánvaló, hogy Komjáthy emlékének megőrzésében és kultusza felángolálásában része van a theozófus- anarchikus áramlatnak. A láng 1910 körül csap legmagasabbra. A Független Magyarország valóságos Komjáthy-

⁴ Összes írásai, 46. l.

⁵ A Tűz, 1905. ápr. 20.

⁶ Bácskai Hirlap, 1905. dec. 31., majd Magyar Szemle, 1906.

⁷ Az Irodalom halottjai. Ugyanígy a *Haláljai*-ban, 308–9. l.

⁸ Lapkritikák és nyilatkozatok Komjáthy Jenőről, 1909. 67. l.

⁹ U. o. 68–79. l.

¹⁰ Migray bevezetése Schmitt J. Három előadásához.

¹¹ Új Idők, 1933. jan. 22.

¹² Független Magyarország, 1909. dec. 25.

számokat ad ki.¹³ Az ezidőbeli Komjáthy-divat érdekes tünete, hogy Bergendy Szilveszter, kispesti szabó, Szikra címen folyóiratot indít, amelyet Komjáthy emlékének szentel.¹⁴ Bigault de Casanova francia költő franciára fordítja verseit.¹⁵ Babits Mihály, „Az irodalom halottjai“ c. esszéje (1910) két másik író mellett, bár már némi fenntartásokkal, Komjáthyt méltatja. A hivatalos körök ugyan most is elzárkóznak előle, de 1909-ben Sikabonyi Antal tollából már egy, sajnos, meglehetősen értéktelen disszertáció is megjelenik róla, s Rákosi Jenő — később is, például a Gyóni-esetben alkalmazott ismert taktikájával — megpróbálja őt, a Nyugat elődjét, a Nyugat ellen kijátszani, azt írva Ady Royal-beli estje alkalmából: „Azt a rémes ellentétet kívántam kiemelni, amely Komjáthy között van, aki homályban hal meg és a modern költő között, aki koncertet rendez munkáiból.“¹⁶ De ismétlem, a hivatalosság egyelőre elzárkózik előle. *Horváth János* ugyan nagyjában jól rajzolja meg gondolkodása körvonalait, de hűvös esszéje szerint Komjáthy nem egy meghatározott eszméért, hanem az eszméért rajong; ezért „Lírai anyaga nem az érzelemtől átjárt gondolat, hanem az eszmeiségért való rajongás lelkiállapota: innen költészete változatlan magas hangja, sivár egyneműsége a testetlen dagályban.“¹⁷ *Császár Elemér* éppenséggel ellenségesen bírálja a csaknem húsz éve halott költőt, akivel érezhetően csak most ismerkedik meg: Komjáthy gondolatai mögött „egy túlfeszített léleknek ismeretekre nem támaszkodó(!), romantikus képzelődése“ lappang. *Császár* még azt is kétségbevonja, hogy Komjáthyt mellőzték. Az „volt a baj — írja —, hogy Komjáthy a maga elbizakodottságában minden munkát megvetett, nagy szelleméhez méltatlannak tartott s a kötelességteljesítést gyűlölte.“¹⁸

De a hivatalos elzárkózás és kötekedés ellenére Komjáthy neve 1905 óta élő, ismert név. Kultusza 1905-14 közt, a Nyugat kezdőkorában van a tetőpontján. Műve utóbb vesztett ugyan egykori népszerűségéből, s megítélése körül ma teljes a bizonytalanság, Megvizsgálását és értékelését egész irodalmunk általános újraértékelésének szükségességén kívül azonban már költészete tisztázatlansága és ez a bizonytalanság is indokolttá teszi. Egyénisége ugyanis a tisztázottság hiányában oly titokzatosnak tetszik, mintha az űrben lebegne, minden kapcsolat nélkül a multtal és a magyar földdel. Nem beszélve arról, hogy lírája már új és egyedülálló volta miatt is megbecsülnivaló értéke irodalmunknak, kiváló költők egész sora esküdött rá, akiknek művébe úgy bevésődött, hogy csak ezekkel együtt volna kitörölhető irodalmunk történetéből.

¹³ 1909. dec. 25. és 1910. jan. 26.

¹⁴ U. o. 1910. jan. 26.

¹⁵ U. o.

¹⁶ Budapesti Hírlap, 1909. nov. 30.

¹⁷ Irodalomtörténet, 1912. — HORVÁTH csak 1934-ben melegszik fel kissé Komjáthy iránt. (Irodalomtörténet.) Bár számára Komjáthy most is — épp úgy, mint Ady — a vallási és nemzeti kötöttségtől (!) függetlenített emberek, akik ennek következtében létrejött belső válságukat különböző tévutakon próbálják megoldani.

¹⁸ Budapesti Szemle, 1912. 150 k.

Ideje hát megkísérelnünk megközelíteni izgalmasan rejtélyes alakját, amennyire lehet, nyomról-nyomra követni ködbevesző útját, megkeresni az élményeket, amelyek e földhöz kötötték s elosztatni a körülötte sűrűsödő ködöt, mely titokzatosságának egyik részét alkotta.

II.

Komjáthy Jenő Szécsényben született 1858 febr. 2-án. Itt végezte az elemi iskolát; a gimnáziumi osztályokra apja minden két évben más városba küldi, hogy tapasztalatokat szerezzen. Így járja végig sorban Selmezbánya, Vác, Besztercebánya, majd Pozsony gimnáziumait, ahonnan azonban katolikus hittanárával történt összetűzése miatt eltanácsolják, úgy hogy a nyolcadik osztályt magánúton végzi s az érettségét Esztergomban teszi le.

Családja a nyitramegyei Komjáti községről vette nevét; de nemességüket a király csak 1897 dec. 7-én erősítette meg (ez az oka, hogy a költő fiatal korában nevét többnyire Komjáti-nak írja). Apja nagycsabai, bágyoni és komjáti Komjáti Anzelm Nógrádmegye törvényszéki bírása, majd tiszti főügyésze, 1880-tól királyi tanácsos és Nógrádmegye tanfelügyelője, jogi munkák szerzője, 1888-ban nyugalomba vonul szécsényi birtokára, de anyagi nehézségek — amelyekbe részben fia anyagi helyzetének leromlása miatt került — birtokának vagy birtoka egy részének eladására kényszerítették. Önéletírása¹⁹ szerint jó barátságban élt Madách Imrével és Szontagh Pállal, akik két gyermekének keresztapaságát is vállalták. Igazi Deák-párti volt: hű a 67-es kiegyezéshez, a hazához és királyhoz, a szabadelvűséghez és a római katolikus valláshoz. Tizenegy gyermeke közül Jenő volt a harmadik. Ennek jellemét és műveltségét levelei és önéletírása szerint nagyrabecsülte, okosan, tapintattal és szeretettel bánt is vele, de ábrándos és rajongó természete láthatóan idegen és érthetetlen volt számára. Az itt-ott olvasható célzások apa és fiú ellentétéről kétségtelenül túlzások: ha nézeteik nem egyeztek is, egészében jó viszony volt köztük, az apa erkölcsileg és anyagilag helyállt fiáért, ez megbecsülte s utóbb részvétellel nézte szűkös viszonyok közé jutó öreg édesapját.²⁰ Érzelmes, rajongó természetét azonban inkább édesanyjától, született Balogh Bertától örökölhette, hozzá érezte közelebb magát, neki ajánlotta verseskötetét, s „Anyámhoz“ című versében valóságos himnuszt írt hozzá.

Első írói szárnypróbálgatásaiban egy irogató, művelt fiatalember, Gáspár Imre irányítja, akivel besztercebányai tanulókorában ismerkedett meg s aki fiatal felvidéki írójelöltek (Reviczky, Koroda, Rudnyánszky) egész kis csoportjával levelezik. Gáspár korához képest művelt és érett ítéletű fiatalember, s így néhány évig, 1873—6-ig kritikai tanácsadója a nála ifjabb

¹⁹ Széchenyi kéziratár, 1522. Fol. Ung.

²⁰ L. Atyámnak c. kiadatlan versét a Széchenyi-kéziratárban.

Komjáthynek, de többé-kevésbé a csoport többi tagjának is. A gyermek Komjáthy illetudó szerénységgel köszöni meg dícséreteit és tanácsait: „Kérem legyen szíves máskor is oktatni, hisz a nagyvilágon úgy sincs anyámon kívül senkim“. De hamar kinő Gáspár szárnyai alól; 1876 aug. 13-i levelében már bírálatot mond barátja politikai verseiről: „Szépek, de bágyadtak, holott mennydörögniök kellene;“ 1876. dec. 6-án még szigorúbban bírálja Gáspár Kri-kri-naptárát; s dec 10-én már elutasítja Gáspár vezérkedését: „Megköszönöm, hogy te voltál első buzdítóm, tanácsadóm, talán barátom is, — de *gyámkodásod* nem kellene úgy sem“. ²¹ A kis csoport tagjai egymással mindig barátságban maradtak, csak első szervezőjükkel, Gáspár Imrével szakítják meg a kapcsolatot már 1877-ben, kétes jelleme és csekély tehetsége miatt.

Komjáthy 1876-ban jut a maga keresésének ama forrongásszerű állapotába, amelyen törvényszerűen átmegy minden tehetséges fiatalember. Barátaihoz írt levelei életszerető, társaságkedvelő ifjúnak mutatják, akin a féktelen szenvedély és a szilaj érzékiség uralkodik. Egyelőre nem képes sem a hivatali munka, sem a rendszeres tanulás fegyelmére; amint a középiskolából kikerül, könnyen fellobbanó szíve minden hevével veti magát az éjszakázásba és lángol egyik lány után a másikért. 1876 őszén iratkozik be a pesti egyetemre, ²² de az egyetem nem nyerheti meg tetszését, mert 1876 októberében két barátjával már megszökik Pestről, azzal a meggondolatlan tervvel, hogy Amerikába vándorol. Gáspárhoz nov. 17-én írt levelében úgy magyarázza lépését: „kaland- és tapasztalásvágy, tengerkór, izgékonyosság sarkalt.“ Apja szerencsére okos és tapintatos levélben visszahívja őt s utiköltségül pénzt küld neki Hamburgba. Mikor otthon az alispán kérdőre vonja távozásáért, Komjáthy sértődötten utasítja vissza a beavatkozást: „Mit kérhet Ön számon tőlem? Én csak az istennek számolok! Minek beszélnek el oly dolgokat, miket Ön meg sem értene?“ „... Vagy Ön meg akar talán alázni? Talán a kis lelkek azon ösztönszerű antipátiája azok iránt, kikben a szellemnek legkisebb szikrája van, késztette Önt? De egyre megy. E tiszteletlen sorok pedig ne gyujtsák Önt haragra, mert Ön adott alkalmat rájuk.“ ²³ Megint szülei helyes viselkedésére vall, hogy a balul sikerült kaland nem okoz neki megrázkódtatást. Mintha semmi sem történt volna, serény írói munkába kezd: bírálatot küld a Magyarország és a Nagyvilág-nak, politikai pamfletet tervez a keleti kérdésről, verset küld Gáspár Uj Nemzedék c. antológiájába s panaszkodik, hogy nem tud „átesni a kiforrás első stádiumán. Irányom annyira iránytalan, céloom annyira céltalan, hogy a legvakmerőbb kontrasztok állnak elő.“ Holott

²¹ Levelezésüket közölte Gáspár Imre Otthon, 1895. febr.

²² Tanítóképesítői vizsga-anyakönyve szerint (Orsz. Lev.-tár, V. K. M. II. 5. 20155) a budapesti egyetem bölcsészeti karának volt 1876—7-ben rendes hallgatója. Mint azonban a fentiekből kiderül, legfeljebb beiratkozva volt, de az előadásokat nem hallgatta.

²³ Az azóta elkallódott levelet közli Sikabonyi 43—44. l.

egyénisége alapvonásai bámulatosan korán, már 18 éves korában jelentkeznek. A szabadság és szerelem igénye Petőfin kívül addig senkiben sem élt forróbb szenvedéllyel, mint benne. Önérzete lázadó daccal válaszolt minden zsarnokságra, s az a filozófiája, hogy a világ lényege szerelem: „Te vagy a fény, az erő: Szerelem! Ujjaidon forog az egyetem.“ 76-ban írja *A nyár dalai*-t, ahol már megvillan világnézete: „Ujjongok, hisz a szép világ Csupa gyönyör és csupa fény.“²⁴ 76. aug. 13-án Gáspárhoz küldött *Lázban* c. költeménye így szól a fenyegető halálhoz: „,

„... Rámborítod bár
 Az örökvak, fénytelen éjt,
 Nekem sorvadni is gyönyör lesz,
 Messze látom bár még a célt.
 A jövő int, lelkembe írta
 Az Ur apokalipszisát,
 Viharja megcsap és velőm'
 Harsogva, zengve zúgja át.
 S látom: kikel földitta vérből
 Egy ige, eszmeóriás,
 Mi rossz, penész, aztán lemállik
 És eljön az új Messiás.

Lelki fejlődése bámulatos következetességének dokumentuma ez a gyerekkével írt költemény: csirában jórészt magában foglalja, ami költészetében csak élete végén fog kibontakozni.

Egyénisége bámulatosan korai kijegecedéséről tanúskodik egy 18 éves korában írt elfeledett cikke is; az *Irodalmi Szemle (Fiatal poéták)*: Az új költészet „bár még csemetékből áll, talán egy fényesebb, szebb jövőre enged következtetni. Mintha nemesebb mag volna elhintve; a poézis új, tisztább világot tár elénk. Az új bölcsészet — Schopenhauer, Hartman és a materializmus — eszméikkel termékenyítik a talajt, és mindent átlengeni látszik egy általános közös elv, a humanizmus, vallása, egyszersmind világnézete egy pitymalló kornak, mely a horizonton pirul. A spekuláció hiánya mindig összefügg a költészet hanyatlásával.“ Szemlét tartva az új fiatal költők fölött megjegyzi, hogy Reviczky és Koroda „ez új korszak csiráit látszanak magukban hordani.“ Koroda kibékült Krisztussal, már pedig „Krisztus az új kor vallásának, a humanizmusnak nagy ígéje“, s bár a középkori romantika elkínözva mutatja be, „leginkább Renan és Srauss óta modern felfogásunk

²⁴ A költemény négy darabja némileg megrövidítve megjelenik 77-ben Gáspár Új Nemzedékében. 1890. júl. 21-én írja hozzájuk a ciklus 7. dalának első változatát és júl. 29-én a „Nyár napja üdvözöllek“ kezdetű darabot. L. Kézirattár, 1863. Fol. Hung. 46. 1.

szebb, fényesebb alakban látja őt, ő az örökvágyu, sóvár lelkek ideálja, vigasza, hite.“ S a bölcselő líra későbbi nagy képviselője már itt kimondja: „Költészetünk eme újabb, mindinkább reflektív és bölcselmi iránya arról is tanúskodik, hogy a metafizika csak a különben is vézna tehetségeket teszi hektikusokká.“²⁵

Ebben az időben már Reviczky hatása alá kerül. A húszéves korában elhunyt Andrássy Béla mellett őt tartja az új nemzedék legmélyebb egyéniségének. Magáévá teszi például Reviczky ismert felfogását a humorról: „Reviczky mélyen magyaráz ott, ahol a humort a materializmussal párhuzamba hozza“, írja Gáspárnak.²⁶ S Korodának naivul bizonykodik: „Úgy hiszem, hogy *humorista* leszek. S ez a legmodernebb. S talán addig is — Reviczky után — legjobban tudom, mi a humor. Amennyiben jártam gombos cipőben s voltam szellős nyári öltönyben is télnék idején.“²⁷ 1876. dec. 10-én végre Balassagyarmatról ismeretlenül levelet ír Reviczkynek s levelezésre kéri fel. A meginduló levelezésben egyideig a három évvel idősebb Reviczky mutatkozik érettebbnek és magabiztosabbnak. 1876. dec. 21-én felhívja Komjáthy figyelmét Schopenhauerre, Renanra és a humoristákra; becsüli Komjáthyban, hogy tanul. Dec. 26-án, hangsúlyozva a jósolás bizonytalanságát, addigi művei alapján esztétikust vél látni Komjáthyban, de egy dátum nélküli másik levelében már verseiről is megállapítja, hogy „tehetségre vallanak“. 1877. ápr. 15-én már határozottan úgy látja, hogy Komjáthy tehetségei közt a költőé az elsőség: „Őn forrong, édes barátom, nekem tetszik az ön új verseinek hangja, de a versek nem jók; erőltetettek s nincs bennük közvetlenség. Ön forrong, s azzal jót akarok mondani, mert csak az forronghat, akiben van tehetség.“ Hozzáteszi azonban: „Ismétlem, önnek az esztétikához (vagy kritikához) is van tehetsége.“

Apja látja, hogy Balassagyarmat nem alkalmas terep nagyratörő fiának, s bejuttatja őt Pestre a belügyminisztériumba számfeletti díjnoki minőségben.²⁸ Komjáthy Pesten is tartózkodik 77. jan.—febr.-ban, de még arra sem hajlandó, hogy hetenként egyszer benézzen hivatalába,²⁹ hanem, bár betegeskedve, állandóan éjszakázik. Így aztán elveszti állását és visszazuhan Balassagyarmatra. De most, mintha maga is megcsömörlött volna pesti életétől, így ír Reviczkynek: „Most itthon vagyok, s azt hiszem, minden más utra tért. A munka is jobban megy. Rengeteg sok a tervem. Vagy három tragédia, egy bohózatos szindarab, két drámai költemény, egy regény, irodalomtörténet, három esszé.“³⁰ 1877. ápr. 7-én közli Gáspárral, hogy Röpke Ivek címen folyóiratot indít, mert állás nélkül lévén, jövedelmet óhajt; erre pedig azért

²⁵ Nógrádi Lapok, 1876. aug. 27. Névtelen cikk, de Gáspárhoz írt levelei s a cikk tartalma kétségtelenné teszik szerzőségét.

²⁶ 1876. nov. 22.

²⁷ 1876. dec. 6.

²⁸ Komjáthy J. levele Gáspárhoz, 1876. dec. 6.-án.

²⁹ Apja levele, 1877. febr. 5.-én.

³⁰ 1877. ápr. 4.

számít, mert rengeteg előfizetőre van kilátása; de ha Pesten kapna „egy rongyos ujdondászi állomást,“ itthagyná e szerkesztőséget. Bár alighanem őszintébb, mikor Korodának azt írja: „nagyobb igényű ujság lesz, mint a többi vidéken megjelenő (Szünóra, Hölgyfutár, Békéscsabai Szépirodalmi Lapok, stb.); nem lesz semmi provinciális szaga. Egy talpalatnyi föld is *nyereség*. Nemcsak a rossznak elég egy paradicsomi almafa.“

1877 máj. 20-án indul meg a *Röpke Ivek*, Komjáti (sic!) Jenő és Luby Sándor szerkesztésében, elég gyenge munkatársi gárdával, amelyben csak Reviczky, Gáspár Imre, Jakab Ödön, Koroda Pál, Rudnyánszky Gyula és Majtényi Flóra az ismertebb, akkor persze még szintén ismeretlen nevek. Összesen tíz száma jelent meg, négy-négy oldal terjedelemben.^{31a} Kritikai mértéke magas és szigorú. Jókai egy versét például a harmadik szám névtelen lapszemléje így dicséri meg: „Ilyet a túlkedvelt Jókai, az olcsó, szemfényvesztő hatások egyik főmaklere régen nem írt.“ Reviczky, aki verset és prózát sokat ír a lapba, Zichy Géza verseit, mint a „bornirtság netovábbját“ (8. sz.) tárgyalja. Maga Komjáthy csak egy szigorú kis bírálatot ír lapjába Hajgató Sándor verseskönyvéről és *Gyermeki idill* címen (3. sz.) egy kis rajzot. Az utóbinak csirájában már megtaláljuk lírája két főmotívumát: a szociális és a kozmikus érzést. A rajz kislány szereplője, akit Komjáthy szeretettel rajzol meg, ezt kérdi a „nagyságos asszonytól“: „Miért mondja nekem mindig, ha meglát a Tinike kisasszony, hogy: te paraszt? Miért lakunk mi olyan kis házikóban, maguk meg olyan nagyban, nagyságos asszony? — Ne trécselj már ostoba! — szakítja félbe az úri tante.“

1878-ban néhány tárcával lép a nyilvánosság elé: *Valami a fordításról* címen szellemes és finom cikkben fejti ki, hogy a fordítás legjobb esetben is csak bágyadt másolat, a legnagyobbak vesztenek vele legtöbbet, s hogy fordítói kellék az egyéniség hiánya. „Hogy az úgynevezett kozmopolita költők (Byron, Heine, Lenau, stb.) átültetése némi könnyedséggel jár, abból magyarázható, hogy nincs meg bennök a népies mélysége, mely alulról, a társadalmi fenékről hozza fel kifejezéseit: nem az egész nemzet képviselői.“³² *A legújabb magyar politikai líra* c. cikkében a politikai álláspont megválasztásában teljes szabadságot engedve, a költőket a kifejezés ereje alapján értékeli: ez alapon kicsinyli Gáspár Imrét; többre becsüli „a határozottabb, lelkesebb és szilajabb“ Darmay Viktort s legtartalmasabbnak ítéli Ábrányi Emilt. Egyébként „daloljon ki-ki a maga ideáljáról! Az egyiké a haza, a másiké a republika, a harmadiké ismét más ily formula.“ „Így óhajtja Goethe is: Jeder komme, wie er ist, Das ist wohl das beste“.³³ Végül *Nő vagy asszony?* c. cikkében szubtilisan fejtegeti a címbetett két szó közti jelentős különbséget.³⁴

³¹ 1877. ápr. 7.

^{31a} Egy másik vidéki irodalmi lap, Dengi János debreceni Délibábja ezalatt többször beleköt — az ortográfiája miatt (1897. aug. 3. és okt. 12.).

³² A Petőfi Társaság Lapja, 1878. júl. 21.

³³ Pesti Napló, 1878. szept. 22.

³⁴ Magyar Nyelvőr, 1878. 58—60. l.

Ebben az esztendőben tervezhetett könyvet is a humorról, amit Reviczky, egy keltezetlen levelezőlapja szerint, meg is említett A Hon egy szombati számában.

Nincs rá adatunk, mit csinál vagy legalább milyen címen tartózkodik 1878—9-ben Budapesten. Az egyetemre nincs beiratkozva, hiszen tanítói vizsgájának idézett anyakönyvében 1880-ban arra a kérdésre: „Hol és milyen tanulmányokat végzett?„ 1876—7. egyetemi évével válaszol.³⁵ Csak erre az időre eshet azonban életének az a szakasza, amelyet Reviczkyvel töltött s amelyről sok téves adatot olvashatunk. Özvegye³⁶ (és nyomában Sikabonyi) szerint Komjáthy egyetemi hallgató korában véletlenül abban a házban vett ki szobát, ahol Reviczky lakott, aztán éjjel-nappal együtt voltak, s ennek nagyrésze volt abban, hogy nem fejezte be tanulmányait; Sikabonyi ezt még megtoldja azzal, hogy Reviczky *Apai örökség*-ének jeleneteit tévesen Komjáthyval hozza kapcsolatba, azt írva, hogy Komjáthy magához vette Reviczkyt lakótársnak s együtt dorbézoltak és nyomorogták át a tanulásra szánt éveket. Reviczky ugyan valóban nem volt nagy véleménnyel a pesti egyetemről s egy dátumnélküli, de a magázó megszólítás alapján még 77-be teendő levelében (amikor felmerülhetett a továbbtanulás terve) így ír ismeretlen ismerősének: „Minek tanul ön? Hogy az olyan Greguss, Gyulai Pál-féle szamarak önt is elbutítsák?“ Első — futó — találkozásuk 77. őszén történhetett, mikor Reviczky Dentáról felköltözik Budapestre; ez év dec. 2-án Komjáthy már „Kedves Gyulám!“ megszólítással, tegezve ír neki s arra kéri, szerezzon neki bármilyen állást, akár egy vidéki nevelőséget, mert Balassagyarmaton tűrhetetlen számára az élet, féligmeddig szüleivel is meghasonlott: „Tulajdonképp pénzviszonyok tesznek tönkre mindent.“ 1878 febr. 25-én Reviczky felajánlja szobája díványát a Pestre készülő Komjáthynek; örül, hogy ez síkra akar szállni esszéivel: „Ezen a téren szép dolgokat várok tőled.“ Látható tehát, hogy Komjáthy legkorábban 78-ban költözött fel újból Pestre s legföljebb 1880 ősziéig tartózkodott ott, mert, mint látni fogjuk, 1880—1-ben már Gyarmaton működik; látható az is, hogy ha egy házba költözött barátjával, ez nem történhetett véletlenül; szűkös anyagi helyzete azt is kétségtelenné teszi, hogy nem ő az a gazdag barát, akinek szeszélyes viselkedését Reviczky az *Apai örökség*-ben leírja s akit Sikabonyi Komjáthynek vél (hanem, mint Paulovits István Reviczky-életrajzából kiderül: egy Tocsek nevű barátjuk); s végül, mint a hiteles anyakönyv bizonyítja, Komjáthy befejezte tanulmányait. A mendemondákból csak annyi igaz, hogy Komjáthy hónapokon keresztül megosztotta szobáját és kenyerét Reviczkyvel³⁷, ez pedig nem lelkesítette barátját szorgalmas tanulásra.

De akármilyen volt is Reviczky szerepe Komjáthy egyetemi tanulmányai körül, ha ifjúságuk két együtt töltött éve nem is volt a mintaszerű, józan

³⁵ Orsz. Levéltár, V. K. M. II. 2155.

³¹ Cikke Független Magyarország, 1910. jan. 26.

³⁷ Palágyi Lajos is megerősíti idézett cikkében.

élet példája, csak filiszterek nem látják, hogy két forrongó ifjú költő együttes éjszakázása mindig több léha dorbézolásnál, oly felejthetetlenül gazdag és sokszínű megbeszélése az életnek és irodalomnak, aminőre csak a fiatalság tesz képessé. Két sokban rokonirányú, egymást kölcsönösen megértő és becsülő ember hűséges, mély barátsága lett belőle. Mikor Komjáthy 1882-ben családot alapít, Reviczky *Fiatal házasnak* című versében üdvözli:

*Idegenek közt a világon
Te voltál egymagad barátom.
Kacaja, kénja életemnek
Lelkedből hozzám visszazengett.*

Komjáthy őt kéri fel Viktor fia keresztapjául, Reviczky pedig *Viktor keresztfiának* című verssel köszönti az újszülöttet. 1883-ban néhány hetet tölt Komjáthyéknál Balassagyarmaton.³⁸ Mikor módjában van, cikket és verset kér barátjától az általa szerkesztett lapokba, 83. febr. 10-én verseket egy általa szerkesztendő illusztrált antológia részére, amelybe végül a *Körfolyás*-t vette fel;³⁹ 83. jún. 3-án panaszodik a könyvről megjelenő rossz kritikák miatt s arra kéri barátját írjon róla a *Függetlenség*be; kér és kap tőle 1884-ben verset az *Aradi Hirlap* részére is. Barátságuk mindvégig meleg volt és zavartalan, a legszebbek egyike irodalmunk történelmében. Reviczky halála alkalmával a véletlenül Pesten időző Komjáthynak felesége — aki tudta, mit jelent férjének e barát elhunytá — részvétleletet ír; Komjáthy versben is elsiratja barátját, akinek összes műveit 94-ben Koroda Pál társaságában ő rendezti először sajtó alá.⁴⁰ Komjáthy nagyrabecsülte és szerette Reviczkyt, ösztönzéseket is kapott tőle gondolkodása és költészete fejlődésében. De valaminő hit és boldogság nélkül élni nem tudó egyénisége különbözött barátjától, s ő tisztán látja ezt. 1889-ben, mikor Reviczky meghalt, már egészen más úton járt, mint a folyton nyomorát panaszló, siránkozó „éneklo koldus“. Barátja halálát megsirató verse eltéréseik lényegére is rámutat. Reviczky „eszmék csüggetegje“ volt, kinek lelkét „hit fénye be nem ragyogta“. Azt hirdette: „A költészet betegség“, míg Komjáthy szerint: „*Nem lesz a költészet mindig betegség! Közelg a nap, én érzem fergetegjét, A lélek-ijjító vihart.*“ (*Reviczky Gyula halálára.*) Valóban, bár költészetük elvont, filozófiai jellegében rokonok voltak is, merőben hibás eljárás a két költőt szellemi testvérpárként emlegetni. Jellemük, temperamentumuk, politikai és filozófiai nézeteik igen nagy mértékben különböztek: amaz konzervatív és arisztokratikus hajlamú, emez forradalmi és demokrata, Reviczky a „világbánat“, Komjáthy mondhatni a világgyönyör költője, amazt álmai vigasztalják meg, ez boldog

³⁸ Felesége levele, 1883. aug. 19-én és Nógrádi Lapok, 1895. jan. Nekrológ.

³⁹ Levele 83. márc. 1-én. Ez adat alapján volt megállapítható, hogy a *Költők lugasa* című sokáig népszerű antológia első kiadását Reviczky szerkesztette.

⁴⁰ Felesége levele a Széchenyi-könyvtár kéziratárában. Innen idézzük Komjáthy valamennyi levelét is.

önkivületeiben keres kárpótlást nélkülözéseieért, amaz a rezignáltan siránkozó, beletörődő „humor“ lágy panaszu poétája, emez a dacó és a lázadásé, Reviczky a maga földi bajain siránkozik, Komjáthy az eget igyekszik meghódítani.

1880-ban véget ér forrongásának bohém korszaka. Apja rábeszélésére ez év jún. 21-én néhány napi készülés után leteszi a budai I. kerületi polgári iskolai tanítóképzőben a képesítő vizsgát (általános osztályzata jó, írásbelije jeles, magyar nyelvtanból elégséges,⁴¹ s a balassagyarmati államilag segélyezett községi polgári fiú- és leányiskolában 1880—1-ben óraadóként már ő tanítja a latin nyelvet, mint rendkívüli tárgyat.⁴² Az értesítő 1881—2-ben közli, hogy a miniszter 1881. évi 25737. sz. rendeletével Komjáthy Jenő okl. polgári iskolai tanítót rendes tanítóvá nevezte ki. A 82—3. évi értesítő szerint Komjáthy a magyar és német nyelvet tanítja s a III. osztály főnöke; az iskola egyik tanítónője, Márkus Gizella — akit 82—3-ban rendszeresítettek — ugyanott már mint felesége szerepel.

Szerelmük 1881 tavaszán kezdődik. Ránkmaradt levelezésük sirigtartó, a házasságban sem elszürkülő, mindvégig egzaltált boldog szerelem szép emléke. Az első levél, mely 1881. ápr. 2-án kelt, még önözi a leányt, de így ír hozzá: „Nekem lázas öröm reszket át lelkemen, ha a jövőre gondolok. *Boldog akarok lenni.*“ — s e szavakat, melyekben egy életre szóló eltökölést fejez ki, aláhúzza. „Nem hiszek a boldogságban és mégis érte küzd minden csepp vérem. Fölfelé nézek, mint az iszapban fuldokló az égre.“ 1881 május 7-én bizonyosodott meg Gizella szerelméről, akit ezentúl Éloának nevez, s a szünidőben júl. 7-én kelt levele már tegezi őt. A leány szépen válaszol: „Úgy tekintem magam, mint egy reám bízott másnak kedves dolgot, s ez olyan valakié, aki nekem legdrágább kincsem.“ (júl. 9.) E vakáció két hónapja alatt, amelyet Gizella Selmecebányán tölt édesanyjánál, majdnem mindennap írnak egymásnak. Júl. 10-én Komjáthy közli a leánnyal, hogy már szüleinek is beszélt szerelmükről. A hónap végén Pestre megy, hogy Gönczy államtitkárnál megsürgesse kinevezését. Augusztus 20-i levelében már így szólítja meg Gizellát: „Kedves Menyasszonyom!“ Rajongó szerelmük exaltáltságát fokozza, hogy mindketten láthatóan hisznek a telepátiában, a lelkeknek abban a képességében, hogy a legnagyobb messzeségeken át is tudnak érintkezni egymással. Hol a férfi értesíti a leányt, hol ez Komjáthyt, hogy megjelentek egymásnak álmaikban, máskor Gizella szemrehányást tesz Jenőnek, miért mulasztotta el a megjelenést (1881 júl. 22. és aug. 7.) 1882 elején esküdtek meg, házasságukból 5 gyermek született.⁴³

De három nyugodt évet sem éltek Balassagyarmaton, mikor boldog életüket egy súlyos következményű esemény szakítja meg. 1885-ben az

⁴¹ A Bpesti I. ker. Polgáriiskolai Tanítóképző anyakönyve Orsz. Lev. tár, V. K. M. II. 5. 20155.

⁴² Az iskola hatodik értesítője, továbbá felesége cikke, Független Magyarország, 1910. jan. 26.

⁴³ Komjáthy Jenőné 1933 nov.-ben halt meg, villamosszerencsétlenség áldozataként.

iskolaszék fegyelmet rendel el Komjáthy ellen s felfüggeszti állásából. Ettől kezdve hátralevő éveik csupa létbizonytalanság, mellőzés, üldözöttség, nyomor. A fegyelmi iratait az Országos Levéltár sajnos, kiselejtezte, okai az egykori újságcikkekből mégis elég pontosan felderíthetők. Komjáthy felesége szerint: „az iskolaszék rossz szemmel nézte, hogy az ő kandidálásuk nélkül, valamint, hogy apja tanfelügyelősége alatt szolgáljon“, s ezért indítottak hajszát ellene; apja önéletírása „a hirhedt Reményffy József ügyvéddel történt összeütkezés“-re tesz célzást;⁴⁵ Reviczky egy levelében „a balassagyarmati öngyilkossággal“ hozza összefüggésbe. A Nógrádi Lapok, amely 1885. okt. 31-én „egy kis pletyká“-ban jelöli meg Komjáthy vétkét, szeptember 13-án azt írja: „a balassagyarmati polgári iskola tanítói, névszerint Kapossy István, Komjáthy Jenő és tanítónője: Benzenleitner Leontin elleni ügyben a közigazgatási bizottság által hozott fegyelmi határozat, mely szerint nevezettek ellen fegyelmi eljárás megindított s állásaitól felfüggesztettek, a Nagyméltóságú m. kir. közoktatási miniszter által helyben hagyatott. A vizsgálat már e hét folyamán befejezést nyert.“ A rejtélyes ügyre némi fényt derít a Pesti Napló 1885 dec. 18-i híre, mely szerint Komjáthy — kollégájával, Kapossyval, ennek rábeszélésére — egy nyilvános mulatságon megsértette Benzenleitner Leontint, akit Kapossy elcsábított volt és akitől ezúton remélt megszabadulni; a szerencsétlen leány utóbb, szerelme következményétől és az állásvesztéstől félve 1885 dec. 15-én pisztollyal agyonlőtte magát. Az iskola 1886-os értesítője szerint a vallás és közoktatásügyi miniszter 33.698 sz. rendeletével felfüggesztette Komjáthyt és Kapossyt — Benzenleitnerről nincs több értesítés, neve eltűnik az iskola értesítőjéből és a lapokból... A Nógrádi Lapok 1886 okt. 24-i száma szerint a városi iskolaszék ülésén az elnök kihirdette a miniszter fegyelmi határozatát: Komjáthy mindössze pénzbírságban részesült, ennek is eredetileg 100 ft-ban megállapított összegét 50 ft-ra csökkentették, Kapossyt azonban elcsapták.

A Nógrádi Lapok 1886 okt. 31-i számában Komjáthy nyilatkozatát olvassuk, mely szerint „az iskolaszék memorandumában foglalt vádak a vizsgálat során részint elejtettek, részint valótlanoknak bizonyultak és a nagyméltóságú min. egész más alapon — anélkül, hogy erkölcsileg legkevésbé sulytana — 50 ft pénzbírságra ítélte... A tudósítás többi részére annyit jegyzek meg, hogy a köztem és iskolaszék között annakidején támadt félreértésen alapuló meghasonlás következtében magam is kértem áthelyeztetésemet, de sikertelenül.“ Most Komjáthy Anzelm, mint a megye tanfelügyelője, óraadóként akarja alkalmaztatni fiát, de az iskolaszék ellenszegül, s a minisztertől Komjáthy áthelyezését kéri.⁴⁶ Komjáthy tapintatlan viselkedését a szerencsétlen leánnyal szemben nem akarjuk menteni, ez sem méltó nem volt hozzá, sem érthető a részéről. Mégsem hihető, hogy ez egymaga lett

⁴⁵ Önéletírása, 38. l.

⁴⁶ Nógrádi Ellenzék, 1886. dec. 10. Polgári iskolánk hanyatlása c. cikkben.

volna oka a merev gyűlöletnek, mellyel a balassagyarmati iskolaszék elzárja előle az iskolájába való visszatérést. Az igazi okot az ülésen Kövy Tivadar árulta el: „Az a fiatal ur, atyja hatalmában elbizakodva, sokat enged meg magának, sérti a tantestület és az iskolaszék ellen köteles tiszteletet.“⁴⁷ Ha most az értesítőben megnézzük az iskolaszék összeállítását, arra jövünk rá, hogy tagjai közt nem találjuk a megye ismert történelmi családjainak neveit, inkább a kispolgárság és a kereskedőréteg látszik benne képviselve lenni. Úgy tetszik, az iskolaszék Komjáthyban holmi gőgös dzsentrifiút látott. S valóban, bár az ő tiszteletlensége sosem a származásnak, hanem a szellemi vagy erkölcsi alacsonyáságnak szólt, úgy látszik, mintha ezidőben még nem szabadult volna ki teljesen környezete szellemi befolyása alól.

1886. márciusban, mialatt Balassagyarmaton összeül a fegyelmi választmány, Komjáthy Pesten jár. Állást keres. Tervezi, hogy kiadja verseit és leteszi a doktorátust; Gizella nagyon biztatja erre. Anyagi helyzetüket sötét színekben látjuk feleségének egy keltezetlen, de nyilván ekkoriban írt leveléből: „Anna (Gizella huga) azt tanácsolja, küldjek levélbélyeget, hátha nincs arravaló pénzed, ezt is megteszem“. Egy másik keltezetlen levélben: „Kedvesem, tavaszi felöltőt nem tudom, honnan teremtsek, a régit befestetem, de olyan csúnya, foltos lett, hogy lehetetlenség azt használni. Úgy gondolom, hogy Gescheitnél veszek, de nincs pénzem részletet fizetni. Nem tudom, hogyan fogod ezt nélkülözni, sokszor éjjel nem hagy aludni az aggodalom érted, biztosíts, hogy nagyon fogsz vigyázni magadra. Április 1-én lejár egy 90 forintos váltó a takaré- és hitelintézetnél, erre 10 forint törlesztést követelnek, 2-án a Népbankban egy 140 forintos 14 forint törlesztéssel, s úgy hiszem, a nagy váltód is akkor jár le.“

Keltezetlen, de tartalmáról ítélve 86-os levelében, mely fényt vet rá, milyen izgalmas élet-halálharcot vívott ekkoriban Komjáthy családja kenyereért, ezt írja Reviczkynek: „Nem tudom még, mi lesz velem, csak azt tudom, hogy küzdök körömszakadtáig, s erős a reményem, hogy még mi kerülünk felül. Jövő hó elején Pesten leszek, s ha alkalmazást kapok, egyideig pesti lakos leszek. Gyarmatnak legkésőbb augusztus végén végbucsut mondok. Kiüldöztek innen.“ 86 elején ugyanis a fizetését is megszüntették.⁴⁸ Komjáthy most süllyed azokba az adósságokba, melyek aztán egész életén át nyomják, s amelyekből természetesen sosem fog tudni többé kievickélni. Balassagyarmati évei alatt élvezi az életet. A megyeszékhely vezetőrétegéhez tartozik, s előbb a család és a társaság örömei s az iskola munkája, majd később a fegyelmi és a lét gondjai igénybe veszik és betöltik lelkét. Inkább csak tanul és tervez, mint alkot. De 1881-ig megírt és megtervezett (túlnyomólag csak tervezett) esszéinek jegyzéke elárulja, hogy hatalmas szellemi előkészület folyik itt: Darwinizmus a művészetben, Idealizmus és realizmus, A szimbolizmusról,

⁴⁷ U. o.

⁴⁸ Országos Levéltár, 1886. — II. — 1. 147.

A költői reflexióról, Petőfi, Victor Hugo, A katharziszról, A műfordításról, Schiller, A nőkről, A szerelem filozófiája, Művészet és morál, Phaenomenon és noumenon, A költői egyéniségről, A bölcséleti műnyelvről, Az esztétikai nevelésről, Ortológia és neológia, Zola és a kísérleti regény, A népszínmű és Tóth Ede, Jézus csodáiról, Shakespeare mint vígjátékiró, Shakespeare és Verulami Bacon, A genereről, A „schusterfleck“-ről, Kozmopolita költészet, Új bűnök, új erények, Nyelvészet és filozófia, A szociális kérdéstről, Egy indítvány a nőnevelés érdekében, Arany Toldija, Faust, Hamlet, Kritikai szempontok, Andrassy Béla, A negyedik dimenzióról.⁴⁹ Továbbá: Egy öngyilkos poetrix, Az első magyar politikai költő, A Tisza-korszak és az irodalom, A költészet jelentősége, Dayka, Vajda János, Paradoxa, Az okkultizmus, Vörösmarty, Reviczky, Palágyi, Koroda. A genie monográfiája, Schopenhauer-lexikon, Alkibiades (tragédia), Filantróp (vígjáték), Buddha (drámai költ.), Könyves Kálmán, Ikária (társadalmi dráma), Éloa (misztérium), Lucifer (misztérium).⁵⁰ Másutt: A lélek két sarka, A világ mint erő és forma, Dinamizmus és materializmus, Szubjektivizmus és objektivizmus, Transzcendentálizmus és empirizmus, Spiritualizmus és materializmus, Monizmus, dualizmus, pluralizmus, Individualizmus, A helyzet etikája, Ismerettan.⁵¹ Egy más lapon: A humor esztétikája, A filozófia története, A magyar nemzeti irodalom története, A világgöltészet története, Eudaemonológia, A természet esztétikája, Esztétikai lexikon, Arany, Goethe és Schiller. Egyik lapon: Az éhség filozófiája,⁵² stb.

Sok terve és témái közül, sajnos, csak egyet írt meg, *Kritikai szempontok* címen. E tanulmánya, mely 1887-ben hat folytatásban a Palágyi Menyhért-szerkesztette Uj Nemzedékben jelent meg,⁵³ valóságos harci kiáltvány Gyulai, Beöthy s a nyomukban járó kritika ellen. Ugyanis, fejtegeti, „egy neme az archeológiai szenvedélynek, az előszeretet a régi iránt, pusztán mivel régi, vörös fonálként húzódik át egész kritikai irodalmunkon: az ósdi kultusza képezi annak fő jellemvonásait.“ Az ily kritikának „hiába szól a kakas, hirdetve az új nap reggelét, hiába zengi a költő az új kor harsány énekét: oda se hederít.“ Ez a kritika — élén az Erdélyi Jánoshoz képest hanyatlást jelentő Gyulaival, a negáció, a passzív rezisztencia e képviselőjével, akiről vesébbe világító portrét rajzol — üldözi vagy agyonhallgatja az igazi tehetséget, mint például Vajda Jánost, de agyba-főbe magasztalja a régi mestereket és az élő pajtásokat. A szempontok, amelyek a természetes ítélőerőt megbénítják, 1. a történeti szempont, azaz a nemzeti múlt túlbecsülése, 2. valamely irodalmi iskolának egyedül-üdvözítőül tekintése, 3. az etikai szempont, mely feleli, hogy a művészetben nem a mi, hanem a miként határoz, 4. a politikai

⁴⁹ Széchenyi kéziratárban, Fol. Hung. 1594. 3. l.

⁵⁰ U. o. 126. l.

⁵¹ U. o. 5. l.

⁵² U. o.

⁵³ 1887. ápr. 11-től.

szempont, mely nem tudja, hogy „szorosan véve csak a nyelv és forma az ami minden igazi költő művében szükségképpen nemzeti, tartalomban, tárgyban és irányban nem szabad a költőt a nemzeti szűk medrébe szorítani, ellenkezőleg, irodalmunkat az általános emberi színvonalára kell emelni,“ 5. a korszerűség szempontja, holott a költőnek nem elég korszerűnek lennie, elő kell készítenie a jövőt, 6. a materiális szempont, azaz az adatok túlbecsülése. Komjáthy találó megállapítása, hogy a kritikust egyrészt a kiválóval való lelki rokonsága, ezen alapuló élvezőképesége, fogékonysága jellemzi, másrészt azonban a heterogenitás, amelynek alapján meglátja a mű korlátait is. A bírálat igazsága tehát a bíráló egyéniségétől függ; de vannak objektív feltételei is. Komjáthy ezt az esztétikai krédót ajánlja: „Hiszek egy Istenben, mindenható Formában, mennynek és földnek ősalkotó elvében, és az ő egyszülött, fiában, Szépségben, ki fogantatott szűz Fantáziától, keresztrefeszítették számtalan fűzfapoéta által, de azért nem halt meg és nem hal meg soha.“ A tanulmány irodalmunkban páratlanul átfogó módon, a találó szempontok sokaságával s harcias bátorsággal tárgyalja meg az irodalmi kritika kérdéseit. Sok igazsága mellett azonban nem egy tévedést is tartalmaz. Ezek forrása Komjáthynak a schopenhaueri esztétikán alapuló téves meggyőződése, hogy az irodalmi mű értéke nem tartalmától, hanem formájától függ. Ez a meggyőződése vezeti arra a helytelen álláspontra is, amelyet a költészet nemzetiesége kérdésében elfoglal. Hiszen Komjáthy maga is ír hazafias verseket, büszke magyarságára, nemzetét félti, a kiegyezést gyűlöli, egy kéziratos feljegyzésében pedig, egyaránt elítélve a nemzeti elzárkózást és az élelmesek kozmopolita hűtlenségét, ezt írja: „Egyik költő nem akar világgöltő (természetesen magyar világgöltő) lenni, de a másik azért szívesen lesz osztrák (természetesen osztrák-magyar) költő. Az utóbbi különben igen kedélyesen gondolkodik: igaz ugyan, hogy két dudás meg nem fér egy csárdában, de annál tágasabb két csárda egy dudásnak, így aztán kedvére dudálhat és dudolhat, vígan szedve be kettős tányérján a garasokat.“⁵⁴ Ha tehát tanulmánya tiltakozik is a hazafias kritika ellen, ő maga nemzeti érzésű író. Hogy egyeztethető össze a kettő? Hogy lehetséges, hogy aki nemzeti politikát követel, nem ismeri el a nemzeti kritika jogosultságát? Az ellentmondás nyilván a schopenhaueri esztétikából származik: azon esztétikából, amely szerint a műalkotás egyetlen célja a szépség, ezt meg a formának és csak annak sikerültsége méri. Komjáthy tanulmánya tehát — mint általában a polgári kritika, mely a tartalom megítélésétől már liberalizmusánál fogva is tartózkodni kíván — e kérdésben valóban téves álláspontra helyezkedik, s téves elvi felfogását még kielezi némely téves esztétikai ítélete (pl. a *Ludas Matyi* gúnyos emlegetése). 1887-ben írhatta (alighanem az Uj Nemzedék, az egyetlen lap számára, amely szívesen láthatta volna) a kézirat-hagyatéká-

⁵⁴ Széchenyi Könyvtár kéziratára, Fol. Hung. 1594. 76. l.

ban található két vázlatot *A Tisza-korszak és az irodalom* c. esszéhez, tele találó megállapításokkal, az egykorú politikai és irodalmi diktatúra szellemi rokonságának és hibáinak jó megfigyelésével, ha nem is jut el benne Tisza Kálmán politikája osztálytartalmának meglátásáig. Kitűnik belőlük: „Tisza és Gyulai — mind a kettő negatív; negációval és abdikációval végeztek: Tisza abdikált a magyar állami függetlenségről, Gyulai a költészet jövőjéről. Gyulai és Jókai politikai szövetsége Tisza alatt: a meddő kritika szövetsége az áldatlan produkcióval, a logikai sivárságé a képzelmi iránytalansággal, a világos szegénységé a sötét gazdagsággal.“ Gyulai harca Jókai ellen: „Sancho Panza képzelt fölénye érzetében hadonász csaté-kardjával a fattyualakok birodalmában.“ Végül: „E korszak posványban végződött, eleven vizei pedig a középzásiai folyókhoz hasonlóan a homokban veszttek el.“ Egy másik lapon ugyanezen a címen új vázlatot készít: „Tisza és Gyulai: mind a kettőt jellemzi a vaskalaposág. Irigy, kemény, száraz, szívtelen író, irigy, kemény, száraz szívtelen államférfi. Filiszterszerűség. Kortesspolitika és kortessirodalom. Pajtáskodás és pártoskodás. A vármegyék és katedrák. A pártklub és az akadémia. Új országház — egyetemi épületek — az Akadémia nagy vagyona. Protekció itt is, ott is. A filozófiai szellem hiánya. A költői szellem hiánya. Irói düh és uralkodási düh. Furor poeticus és furor politicus. Hatalmi eszközök külsők, mint minden tartalom híján valónak.“ „Egy darab magyar Európa: ez itt a cél. — Utánam az özönvíz, a kháosz, mindkettőnek jelmondata. A kortársak és a jövő kicsinylése“, stb. Ugyanezen a lapon a vázlat fölött: „A nagyság kultusza helyére a hatalom kultusza lépett, a belső értékek tisztelete helyére a külső tekintélyé“, stb.⁵⁵ Hasonló gondolkodásra vall a következő jegyzet: „A lemondás költészete? Lemondott-e Petőfi? De bezzeg lemondott Arany s a lemondás költészete követte a megalkuvás politikája“,⁵⁶ Radikális politikai elveivel függ össze, hogy, szemben Reviczkyvel, nem szerette Aranyt, s egy ízben feljegyzi: „Arany művei formásabbak, alakilag tökélyesebbek, mint Petőfiéi, de azért Petőfi a nagyobb szellem“,⁵⁷ Az igaz, hogy a társadalom problémái egyelőre, úgylátszik, nemigen nyugtalanítják: 1867 után, a félig már önálló Magyarországon nővén fel, elviselhetetlen számára Magyarország szuverénitásának korlátozása s így a kiegyezést gyűlöli; de a megyeszékhely vezetőrétegéhez tartozó ifjú még nem látja a dolgozó osztályok életét. Mégis súlyos hiba volna Komjáthyt egy kiszakított esztétikai fejtegetés alapján kozmopolitának vélni, mikor műve, nyilatkozatai egésze kétségtelenné teszik, hogy nem volt az: büszkén, szenvedélyesen, hűségesen szeretete nemzetét.

A Kritikai szempontok-nak és *A Tisza-korszak és az irodalom*-hoz készített vázolatainak újszerű, érdekes szempontokban való gazdagsága, témáinak

⁵⁵ Széchenyi-kézirattár, 1594. Fol. Hung. 52 és 76. l.

⁵⁶ U. o. 102. l.

⁵⁷ U. o. 52. l.

rendkívül kiterjedt érdeklődésre valló széles köre láttán fokozódik sajnálkozásunk, hogy a tervezett cikkek nem készültek el. Reviczky, aki értett a dologhoz, maga is művelt és érdekes cikkíró, igen sokat várt az esztétikus Komjáthytól, még többet, mint a költőtől, akit pedig szintén becsült. Sikabonyi disszertációja szerint Komjáthy után nagyszámú terjedelmes filozófiai és esztétikai tanulmány kézírata maradt. Ezeket özvegye kiadás céljából átadta a költő legjobb barátjának (kétségtelenül Palágyi Menyhértet kell értenünk), ennél pedig elvesztek. 1909-ben, Sikabonyi könyve megjelenésekor már nem voltak megtalálhatók. Ami ránkmaradt — túlnyomólag töredékek, — csak annak bizonyítására jó, hogy a fiatalon elhunyt költővel nagyműveltségű, kiváló esszéistát is veszítettünk.

Hátrahagyott kézíratai egy lapja a legtöbb vers (a szenici versek) keletkezésének dátumát is közlik. Így módunkban van megállapítani, hogy a könyv tartalmának csak egy töredéke, legfeljebb 35 vers származik a balassagyarmati évekből. Ezek többnyire a nőktől vagy inkább saját érzékiségétől bódult fiatal Komjáthyt fejezik ki. A *Régi rege* c. ciklus csak egy forrón érző, ígéretes fiatal költő szárnypróbálgatása: A homályból nyert volna tömör súlyában, ha kimarad belőle. Néhány vers különböző fiatalkori szerelmeihez: Laurához (a kiadatlanok Biankához, Irénhez) s a 70—80-as évek divatját követve, egy perditához vannak intézve. A bukott nővel szemben állva az az érzés fogja el, amely később egyre jobban elhatalmasodik rajta: hogy ő a Messiás, aki megváltja a perditát: „Te vagy, ismerlek, Magdaléna... És én vagyok a Messiás!” (67. l.) *Végtelen vágy* című versében, mely szerelemkereső tartalmáról ítélve szintén házasságelőtti korszakából, 1881 előtről való, már megtalálja legjellemzőbb hangját, a mindenséggel egybeömlés, az istenülés szomjának kifejezését. Ez a szomj minden érzésébe, a szerelmébe is belevegyül, s a rá oly jellemző lendületet adja költeményeinek:

Oh nagy e szív, szívem szerelme!
Ki oltja égő vágyamat?
Lélekbe lelkem átlehelni
Emésztő örök szomj ragad.
Ki érti meg, ki önti testté,
Mi benne vágyremegve, titkon él?
Ki tölti be, ki váltja tetté,
Mit dacban égő istenszomja kér? (45. l.)

Majd végül:

Itthagylak, föld! Tovább, fölebb repülök,
Csodás pazar világok peremén;
Meg kell találnom őt! Őlébe dülök
S ott lehelem ki izzó lelkem én. (47. l.)⁵⁸

⁵⁸ A versek lapszámát *A homályból* 2. kiadása alapján jelölöm meg, mivel ez sokkal elterjedtebb és hozzáférhetőbb, mint az első.

Valószínűleg Balassagyarmaton keletkezett a feleségéhez intézett *Éloa*-ciklus is: Nemcsak az 1881-gyel keltezett *Oh légy enyém!* amelyben a végtelen vágy minden strófában megújuló rohammal ostromolja a kedvest, a párjának látszó *Ha eltaszítasz*, amelyben a költő megfogadja, hogy minden akadályon át, a földi életen túl is követni fogja a leányt, mindaddig, míg el nem éri, a szép *Éloa*, amely megejt lágy és mégis heves zenéjével, hanem *A porba csusztam, Enyém vagy, Oh mennyi fény!* is, amelyek a mézesheteknek még a szokatlan birtokláson ámuldozó boldog extázisát, himnikus elragadtatását tükrözik, Komjáthy sajátos szerelmét, melynek a végsőig fokozott, szinte elbírhatatlan gyönyör az egyik vonása, a másik meg a mennyei áhitat. De csak félig értjük e ciklust, ha nem figyelünk fel az *Éloa* névre s nem tudjuk, mit akarhatott mondani a költő azzal, hogy e néven nevezi szerelmét. E nevet csak de Vigny *Éloa* című elragadó poémájából ismerjük, innen vette ő is. De Vigny költeményét 1881. márc-ban Hegedűs István fordításában közölte a Havi Szemle — 1881. máj. 7-én írta Komjáthy *Éloa* c. költeményét. A Jézus könnyéből született angyalt hívják így, aki odaadja magát a sátánnak, hogy megváltsa ezt szerelmével.^{58a} Komjáthy a maga élete jelképének érezhette a szép legendát, s mint kéziratok jegyzeteiből kiderül, misztériumot szándékozott írni belőle. Tervét nem valósította meg, de *Éloa*-ciklusának néhány darabja a tervezett misztérium részeinek látszik. Így pl. az *És szólt a démon*, ahol egy démon szemére hányja, hogy elcsábított egy tiszta leányt; az *Éloa, győztél*, mely a Faust égi kórusainak formájában ujjongva ünnepli a női szerelem diadalát: „*Megszabadítál. Leráztam a port Az étheri napba repülve. Éloa győztél! Légy áldva, dicső, Gyönyörök anyja, istenek üdve!*“ Mert Komjáthy szerelme másként folytatódik, mint Vigny sátánjáé. Míg ez *Éloát* a kárhozatba rántja s utána szomorúbb, mint valaha, nála a tisztaszívű nő szerelme megváltja a démoni férfit. Gyönyöre nem is pusztán szexualitás, vagy idili turbékolás. Boldogság, sőt még annál is több: üdvözültség. Bár leplezetlenül a testben gyökerezik, nincs sértő testi jellege. Már e szerelemben megcsap valami abból a különös élményből, amelyet Komjáthy később fog átélni és istenülésnek nevez. Bajos volna eldönteni, mi teszi őt voltaképp boldoggá: *Éloa* vagy a végtelen birtoklása. „*Éloa, hiszlek! Hinni tebenned, Szemlélni a mennyet, az Istent. Éloa, hiszlek! Ó tüneményes, Téged öelve öeltem a mindent!*“ (377. l.) A lét kéjének felfokozása ez a gyönyör, a lét lényegének átélése, amor dei in carne ez. Ha a középkori vallásos misztika tudvalevőleg gyakran a szerelmi erotika képeiben jelentkezik, nála az erotika szublimálódik vallásá. A mély gyönyörben „istenülni“ érzi magát, s szerelmesének alakja — aki „éltének lelke, lelke élte“ — megistenülve lebeg a vészben, zord tusákban. Vajda János *Gina emléke* 30. dalának vissz-

^{58a} Egyik kéziratok töredékében (1588.) Fol. Hung. 61. l.) ő is azt írja: „*Jézus könnyéből született. Az Ur így szólott: Éloa! 'S ő megjelent. A tiszta égtolt mélyén oda-fennt. Ahol vetekszik bílor és azúr.*“

hangjaként *Az enyészethez* c. költeményében még megsiratja ugyan a kedves szépsége elmúlását, de a már-már vallásos imádatig emelkedő *Ki vagy?*-ban erős hittel kiáltja:

*A porba hullhat minden itt,
Nem hagyhat el a büszke hit:
Te mindörökre vagy!*

A tehetséget még csak a talpraesett, kerek szerkezet árulja el az *Egy könyv elé*-ben. Már a Komjáthy szemlélete szerinti alapellentét: a gyönyörű égi és a sivár földi ellentéte s annak a költészet által való feloldása jelenik meg az *Altató*-ban,⁵⁹

*Börtönt lel itt viszont, ki égbe járt már,
Lehelni itt önéki már iszony,
Eltépní ég az élet rabi jármát,
Megfojtja őt istenszerelmi szomj.
Hol lelsz te írt, kit zaklat szertelen vágy
És óriás fájdalomak súlya nyom?...
Te szomju kín, mely megpihenni nem hágy,
Csitulj el, oh kiáltsd túl őt, dalom!*

Reviczky *Cigarettdal*-ával rokon felfogást vall a pompásan pergő és szellemes *Füst*; gyors és gazdag asszociációival kap meg a *Bizarr*, mely az emberi agyvelő roppant belső ellentéteit s az azokat összehangoló egységet világítja meg. Az anyag és szellem örök átesapását egymásba fejezi ki a pantheista *Körfolyam*, azzal a tanulással: „A mindenségnek csarnokában Áll lángbetűkkel: Minden egy.“ Művészileg meglepően érett, a kiforrott Komjáthy hangján szól a korai *Csak töredék...* (1877-ből), ez az elszánt hitvallás az önmagához való hűség és a dicsőség mellett. Egy szonáta őt tételére emlékeztet *A hipokritákhoz*, melynek gazdag és mégis egységes, nagyszerű kompozíciójában úgyszólván Komjáthy összes motívumai felhangzanak, eltűnnek, majd megint visszatérnek: a köznapi emberek megvetése, a gőg és dac velök szemben, a maga viruló belső ifjúságának és lelki nemességének boldog átérzése s főképp hogy neki a szenvedés is gyönyör, mert mélyen érzi benne a létezését:

*Szívem magasra földobog,
Mert fönnen érzem, hogy vagyok.*

⁵⁹ *Csütítő dal* címen 1877. ápr. 15-én már megjelent a Nógrádi Lapokban.

⁶⁰ Egy kiadatlan részlete, megjelent 1884. jan. 17-én az akkor Reviczky-szerkesztette Aradi Hírlapban. Lehetséges persze, hogy a verset később, szokása szerint, átdolgozta. Így a *Körfolyás* végleges szövege erősen módosult, sőt két versszakkal bővült is Költők lugasa-beli első közlése óta. Az *Anyámhoz* c. (1881) ezzel a refrénnel végződik: „*Aldott vagy te az asszonyok között.*“ S 1888-ban *Himnusz* c. versében most már szárnyalóbb zengéssel újra megszólal ugyanaz a boldog büszkeség: „*Aldott a perc, midőn születtem, S a méh, melyben fogantatám.*“

Mintha Romain Rolland Jean Christophjának egy mondatát előlegezné: „La vie? C'est une tragédie. Hourrah.“ Itt-ott már a vers szókincse is Komjáthyra vall, pedig 1883-ból, vagy legfőjebb 1884 januárjából való:⁶⁰

*Oh milyen üdv! oh mennyi fény!
A végtelenben élek én.
A könnyeken, a véren át
Zengem a szeretet dalát.*

A költemény egyébként érdekes fényt vet viszonyára Schopenhauerhez. Irodalomtörténeti közhely, hogy Komjáthy a német filozófus hatása alatt állt, s igaz is, hogy 1881 júl-ban rendszeresen tanulmányozni kezdi Schopenhauer műveit.⁶¹ De Komjáthy nem szolgálja követője egyik filozófiájának sem. Pontosabb vizsgálatra kiderül, hogy Schopenhauer tanai sem tudták útjából eltéríteni, csak néhány költeményét ihlették, így a hatalmas lendületű *Siralom* címűt, melyben felszólítja a világegyetemet, „sirassuk meg azt, hogy vagyunk“, s a *Párkban*-t, ahol a gyönyörű viruló természet láttára szózatot hall:

*Vak álmodó, nem hallod a sirámot,
Mely mindenünnen folyvást fölszakad?
Nem látod-e, hogy milyen szörnyű bánat
Van a mosolygó fényes szín alatt?
Nem érzed át a névtelen bűt, mely emészti
Az egész nagy természetet?
Nem tudsz e szín mélyére nézni?
Nem látod-e, hogy itt minden beteg?
Nem az, minek látszik, itt semmise:
Csak nézni szép, borzasztó lennie!*

A lét felszíne mögött rejlő iszonyatot fejezik ki *In hilaritate tristis*, *Uj nyár*, *Kérdések* c. költeményei is. Egészsében azonban élet- és emberszerető egyénisége, mely éppenséggel nem tagadja, hanem igenli az életet, gyönyört sóvárog, a szerelmet és a kéjt az élet lényegének tartja s mint ilyet, a legszenvedélyesebb odaadással éli át, valósággal ellen-schopenhaueri. Valami szüntelen eufóriában hirdeti: „Lehelni, élni óriási kéj!“ (*Nyári dal 6.*)⁶² Világa harsány fényben fürdik. Istene a nap, évszaka a nyár. Ha Reviczky-nél meghalt a nagy Pán, nála feltámadt. Még ha elfogadja is, hogy a lét szenvedés, hozzáteszi, hogy neki ez is mély gyönyör. Schopenhauerhez írt ódájában utal is rá, hogy más úton jár, mint első bölcséleti mestere:

*S bár démonunk más utat törni készít minket,
Dicső előkép! Ihlesd homlokunk!*

(Schopenhauerhoz)

⁶¹ Levele feleségéhez.

⁶² Hasonlóan *Óda a naphoz* s méginkább *Kéj* c. költeményében.

III.

Az irodalomtörténet eddig egységes folyamatnak, Babits szavával „egy himnuszáradásnak“ látta Komjáthy költészetét, nem véve észre meredek fordulattal történő fejlődését s ennek összefüggését életviszonyaival.

Holott 1887 nyara éles változást hoz Komjáthy életébe. Ez a változás két községhez fűződik: Alsósztrégovához és Szenichez. 1887 júl-ban ugyanis meghívást kap feleségével együtt Madách Aladártól — akinek figyelmét a *Kritikai Szempontok* kelthette fel, mely tavasszal az általa is támogatott Uj Nemzedékben jelent meg — a Balassagyarmattal szomszédos Alsósztrégovára.⁶³ Ott van Palágyi Menyhért is. Heteket töltenek együtt, naphosszat tartó filozofálással, amely a szellem új útjait nyitotta meg Komjáthy előtt. Madách Aladár kora leghaladóbb magyarjai közé tartozott: gyűlölte a dzsentrit, az egyházat és a 67-es kiegyezést, amelyről tisztán látta, hogy félgymarmati helyzetünket szentesíti. Verseiben — melyek egyébként nem haladják meg a műkedvelő színvonalat, — gúnyosan ír az egyház anyagiasságáról és a papok hitelenségéről,⁶⁴ a nemességnek szemébe vágja, hogy „nem érdekel más, csak a kutyátok“, meg „a bor és a pecsenye“⁶⁵; a paraszt sorsáról olyan realista képet fest, aminőt a 90-es évek magyar irodalmában alig találunk, így „A pór a barna hantot szántva Mogorván néz és fenyeget“ kezdetű versében rámutat a kivándorlás okaira: a törvényt a paraszt ellen hozták,

*Mások aratnak, ő csak dolgoz,
Szánt-vet és megtesz, mit tehet;
Az ország az, mit vállán hordoz,
S ha baja van, mehet a holdhoz,
Örül, ha néha kenyeret vehet.⁶⁶*

Ez a haladó s összes ismerősei szerint nagyműveltségű s kiváló ember azonban, aki komoly természettudományos műveltséggel is rendelkezett, 1878 óta szellemidézéssel foglalkozott, lefordította A. R. Wallace *A gyakorlati spiritualizmus védelme* c. könyvét, 89-ben *A szellembúvárlat irányeszméi* címen könyvet írt a spiritizmusról; kedvenc könyve volt a híres amerikai médium, J. A. Davis *The great harmonie* c. munkája.⁶⁷ A spiritizmust nem holmi tudományellenes felfogás alapján vallotta, ellenkezőleg egy elfogulatlanabbnak és teljesebbnek vélt empirizmus nevében tartotta kötelességének elismerni az úgynevezett okkult jelenségeket, nem véve észre, hogy ezek túlnyomó részének csalás vagy öncsalás az alapja.⁶⁵

⁶³ Felesége levelei és idézett cikke szerint Sztregován tartózkodott 1888 és 1892 nyarán is.

⁶⁴ *Hangok a pusztán, 87. és 88. l.*

⁶⁵ U. o. 64. és 70. l.

⁶⁶ *Romlott Magyarország, 1898.*

⁶⁷ Madách A.-ról l. Ruttkay Teréz disszertációját, 1938.

⁶⁸ Wolkenberg Alajos: *A spiritizmus, Szatmár, 1899.*

Némileg hasonló kettősség figyelhető meg Palágyi Menyhértben is: egyfelől az irodalmi ellenzók kritikusa, a Gyulai-féle hivatalosság harcos ellenfele, Vajda János és Tolnai Lajos híve, a 67-es kiegyezés gyűlölöje, másfelől reakciós tanok hirdetője, aki minden társadalmi problémát megoldhatónak vél a nemzet szellemi, anyagi, politikai önállóságának kivívásával, óv a szocializmustól s a költőket arra igyekszik rábeszélni, hogy a társadalmi harcoktól elfordulva csak lelkük titkait szemléljék. Hatásukkal párhuzamos volt Spinoza hatása is, akire Palágyi hívta fel Komjáthy figyelmét. Mert ha ma újból tisztán látjuk is, ami a XVIII. század végéig köztudomású volt, hogy Spinoza bölcséletének magva, a vallásos burok ellenére, alapjában atheista és materialista, e kor és Palágyi Menyhért misztikus pantheistát látott benne. Komjáthy tőle tanulta, hogy a világ isteni, s így mindenki része istennek. Tőle tanulhatta „az anyag ész“ elvét (Etika II. 1.), az aszkézis elítélését és az öröm jogának hirdetését (U. o. IV. 45. II. megjegyzés) s az alázat elítélését is (U. o. IV. 53. tétel); Spinozához hasonlóan hirdeti a szenvedélyek megfékezését is: „Emelj, emelj Te büszke lélek A szenvedélyek, A vér fölé“ (Kar.) De, mint Palágyi Lajos megállapítja, Madách Aladár hatása alatt Komjáthy hajlott a miszticizmus és spiritizmus felé is, bár szerinte később eltért ez iránytól.⁶⁹ Hiszen menyasszonyával váltott levelei tanúsága szerint fiatalkorától kezdve hitt a telepátiában, egy kéziratanyagában található korai tanulmányvázlatában „Jézus csodáiról“ címen (1878-ból) pedig azt bizonygatja, hogy a szellem, pontosabban az akarat anyagi közvetítés nélkül hatni tud az anyagra, s Jézus az akaratával művelte azt, amit mi műszereinkkel, tudománnyal és ésszel csinálunk. Nagyrabecsülhette J. A. Davis említett könyvét is, mert kézírataiban angolul kivonatolta.⁷⁰ Mindenesetre már Reviczky, majd Madách Aladár, Palágyi Menyhért, az egész úgynevezett filozófiai iskola, melyet találébb volna transzcendens iskolának nevezni, s végül Spinoza egyaránt olyan irányba terelték őt, hogy a világ lényegét a jelenségek mögött keresse s valami szellemiben, sőt isteniben lássa. E sztrégovai nyáron még csak az ismerkedés első lépéseit tette e gondolkodásmód felé. De hamarosan eljött az idő, mikor az elviselhetetlen külső világ elől ennek segítségével gubózta bele magát egy magaszótta világ álmaiba.⁷¹

⁶⁹ Id. cikk.

⁷⁰ Fol. Hung. 1894. 25—29. l.

⁷¹ Az irodalomban elterjedt az a nézet (amelyet Kosztolányi, Sikabonyi, Alszegehy, Horváth J. egyaránt vall és csak Juhász Gyula második cikke von kétségbe), hogy *Nietzsche* erősen hatott Komjáthyra. Holott ha Komjáthy ismerhette is a német filozófust, legfőljebb koruk társadalmának és uralkodó műveltségének megvetése, a maximális emberi lehetőségekre törekvés, az alázat megvetése s az örök feltámadás hite rokon közöttük. Magatartásuk lényege alapvetően különbözik. Míg Nietzsche „Übermensch“-ről álmodik, akinek joga és kötelessége a tömegeknek való parancsolás, Komjáthy messiásnak érzi magát s mindenkiiben fel akarja ébreszteni isteni lényege tudatát; míg Nietzsche azért akarja a felsőbbrendű embert, mert gyűlöli az egyenlőséget és a demokráciát, Komjáthy azért hirdeti az ember isteni méltóságát, hogy több joggal küzdhessen az elnyomás ellen; szeretetet és békét hirdet, tehát csak gyűlölhette volna a „blonde Bestie“ kultuszát és a tömeg megvetését.

A másik község, amelyhez lelki, szellemi fordulata fűződik, Szenic, ahová a következő hónap végén, 1887 aug. 20-án, kétévi állástalanság után nevezik ki. Balassagyarmatot vegyes érzelmekkel hagyja el. Szeretné elhíttetni magát, hogy örömmel távozik ebből az Abderából, „bolondok, békák városából“, de be kell ismernie, hogy nem tudja feledni a drága tájat, ahol ifjúsága eltelt, ahol szeretett és ahol egy kis kör szerette őt. (*Búcsú Abderától*).

A büszke búcsúvers elárulja, hogy írásakor nem is sejti még, mi vár rá Szenicen. Az ország egyik legműveltebb embere egy nyitramegyei nagyközségbe, a morva határszélre kerül, három óra kocsijárással a legközelebbi vasútállomástól, Holicstól. Szenicnek a Pallas-lexikon szerint 2922 lakosa van, akik közül a magyar statisztika szerint is 2050 szlovák. A megélhetési viszonyokat elképzelhetjük, ha tudjuk, hogy a község határában egy 1200 magyarholdas uradalom van, ahol 40–80 krajcár a férfi napszáma, ipari üzem pedig nincs más a községben, mint egy malátagyár 14 s egy cukorkagyár 10 munkással.⁷² Így a járásban természetesen nagy a kivándorlás, de Szenic főutcáján több nagyúri kastély és palota gőgösködik. Az értelmiséget — s egyben a magyarságot — a járásbíró, adóhivatal, takarékpénztár, posta és polgáriiskola odahelyezett tisztviselői és a szolgabíró alkotják. A polgáriiskola, ahol Komjáthy tanít, 1884-ben emelt sárga épület, szemben a románstílusú templommal.

Szenicre helyeztetése a legnagyobb büntetés volt számára. Hisz el volt itt vágva Pesttől, barátaitól, az irodalmi és általában a szellemi élettől. Mint özvegye írja, itt az idegenajkú nép közt „olyanféle érzés fogta el szívünket, mint a száműzötteket, midőn hazájukat elhagyják. Ott kezdődött a valódi magány.“⁷³ Hogy nézhette őt környezete? Magas, nyulánk férfi, szőke Krisztusfejjel, lobogó, nagy szemekkel.⁷⁴ Ahogy magát leírja: „*Hittől, haragtól tündököl Bősz arca oly félelmesen? Villámot szór és öldököl A lobogó démoni szem!*“ (*A kis lelkek*). Mint költő utódjához, Juhász Gyulához, aki a magyar kultúrpolitika bölcsésége folytán mintegy húsz év múlva a Szenictől egyóránnyira levő szomszédos Szakolcára száműzetett, őhöz is bē-benézett alkonyattájt egy-egy hazaballagó tehén. De a szelíd állat az ő szobájában nem egy „rokon bánatot“, hanem egy önkívületben égő férfit láthatott. Kis dolgozószobájában — ahol Munkácsy *Ecce homo*-jának reprodukciója állt az asztalon — elfeledve napi dolgait, „sajátos hangulathoz esett — írja özvegye. — Ihlettsége néha oly fokú volt, hogy napokig valóságos extázisban volt. Amint mondá, alkotási lázba esett és akkor csodálatos módon, bámulatos rövid idő alatt írt egy verset a másik után.“ Ahol lakott, írja utóbb egy szlovenszki magyar hírlapíró, „A ház mögött kert volt, azon túl a Hrbovka patak folydogált. A partszéli filagóriában, a hömpölygő hegyipatak felett s az azúr ég alatt írta

⁷² Magyarország vármegyéi és városai, Nyitra-vármegye, 144. l.

⁷³ Független Magyarország, 1910. jan. 26.

⁷⁴ Fővárosi Lapok, 1895. jan. 29.

Komjáthy Jenő verseit.⁷⁵ A hírlapíró elfeledte, hogy Komjáthy a hömpölygő hegyipatak és az azúr ég mellett a nyomort és a sivár magányt is látta, amely a községben körülvette. Élénk részt vesz a szenicei magyar társaskör életében, melyet a községbe száműzött tisztviselők kis kolóniája alkotott,⁷⁶ 93 márc. 15-én például elszavalja alkalmi versét,⁷⁷ 1894-ben szép előadást tart az országos Jókai-ünnep alkalmából *Jókai és a társadalom* címen. Nyugtalanították és felháborították a Szenicen és környékén észlelhető pánszláv törekvések, amelyek ellen *Akasszátok fel a pánszlávokat* címen verset írt.

Gyötrelmeinek fő forrásai: anyagi helyzete, szellemi társtalansága és a felháborító társadalmi igazságtalanságok, amelyek itt tárultak fel előtte. Polgári iskolai tanítói fizetésből lehetetlen volt öt gyermeket felnevelni. Komjáthy lakbérpótlék-emelési kérvényét Barkóczy kultuszállamtitkár mégis azzal utasítja, el „hogy a nevezett folyamodó már azt is kedvezménynek tekintheti, hogy előbbi állomásukon bírt 800 forint fizetésüket jelenlegi állomásukon is meghagytam.⁷⁸ Szegénységüket jellemzi, hogy egy-egy vakáció útiköltségét — mint özvegye írja⁷⁹ — néha egész éven át érezték. Komjáthy anyagi helyzete annyira leromlik, hogy 73 éves apja 1891. febr. 16-i levele szerint szécsényi birtoka eladásával akar rajtok segíteni.

Nem kevésbé gyötrelmes lehetett a társaséletet szerető és nagyműveltségű ember számára, aki latinul olvasta Spinozát, lefordítani készült Kantot, eredetiben olvasta Shakespeare, Byron, Poe, Goethe, Schiller, Kleist, Heine, Lenau műveit, az egyenrangú barátok hiánya. Az a néhány ember, aki annyira-amennyire megérti: Kirchner Béla nevű kollégája, aki közvetlen szomszédja lévén, majd mindennap betért hozzá s visszaemlékezése szerint mindannyiszor úgyszólván csak erőszakkal tudott megválni tőle, úgy szerette az ismerőst, Pólyik Imre albíró és Róth Lajos rabbijelölt.⁸⁰ Igazi barátok helyett, mint versei többször céloznak rá, az értetlenség gyűlölettel és gúnnyal veszi körül:

*Már undorít e társaság,
Mely — oh iszony! — körülkereng;
Érzékeny nagy szívemre hág
Finom lakáj és durva cenk. (252. l.)*

Nem csoda, hogy mikor 1889 júliusában beteg Vici fiúkat klinikán helyezi el s így Pesten tölti a szünetét, azt írja feleségének, jól esik neki, hogy legalább emberekkel érintkezhet: „Palágyival, Korodával, Szabó Bandival (= Endre), Lubyval és Gyulával (=Reviczky) sokszor jövök össze.“

⁷⁵ Mártonvölgyi L.: Zarándokúton a Kárpátok alatt, Pozsony.

⁷⁶ Nyitrai megyei lapok nekrológja, 1895. febr.

⁷⁷ Nyitrai megyei Közlöny, 1893. márc. 25.

⁷⁸ Országos levéltár, 2161/1893. sz. alatt, 4995/888.

⁷⁹ A Független Magyarország 1909. dec. 5-i számában megjelent emlékezése szerint Komjáthyval ennek utolsó hat évében kapcsolatban volt.

⁸⁰ Id. cikk.

A megértő társaság és a megfelelő cselekvési tér hiánya érthetően letargiába süllyeszti. Felesége már 1889. aug. 12-én kénytelen őt alkotó munkára buzdítani: „Ébreszd fel erőidet abból a zsibbasztó s mégis emésztő álomból, rajtad áll édesem, hogy légy, aminek lenned kell, amire rendelve vagy.“ Szenici lelkiállapotát megrázóan festi Palágyi Menyhérthez írt levele 1891. nov. 2-án: „Itteni életemmel már torkig beteltem és sokáig nem bírom. Testem-lelkem beteg, és amit érzek, állandó undor. Magamnak és másoknak teljesen idegen s oly elhagyatott, hogy szinte fáj, midőn most e sorokat írom, hogy veled, az egyetlennel, az igazi baráttal csak így, levélben és futólag érintkezhetem.“ Folyamodványt nyújtott be áthelyeztetéséért; ügyét Menyhért öccse támogatja.(!) „Ha tehát tehettek valamit értem, kérlek az istenekre! Csak Pestre, Pestre, ha lehet!“⁸¹ 1892. jun. 13-án valósággal kétségbeesetten esdekel Menyhérthez, hogy látogassa meg őt Szenicen, s így folytatja: „Ami terveimet illeti, — azok nincsenek. Várok ugyan valami sültgalambfélére. de különben egész keleti fatalizmussal várok és borzasztó, szinte bigott jövő-imádásommal alig élek a jelenben. Csak azt tudom, hogy mindenkinek és mindennek adósa vagyok és adósságaim nőttön nőnek az idővel. És én nem tudok, nem akarok fizetni. — S ime te most a mozdulatlan buddhistát fölriasztod! Egy életelvet tűztem ki magamnak: nem mozdulni többé és te fölrázol!“⁸² Szenicen c. kiadatlan versében írja:

*Itt élek megvetetten,
Mint egy elátkozott;
Már szinte elfeledtem,
Hogy voltam és vagyok.*⁸³

S még szebben:

*S a szegény költő sorsa mi?
Száműzetés, börtön, magány.
Süket haboknak dallani
Magánya zordon szirtfokán.
Oh ha tudnád, hogy égeti
Lelkem ez átkos, szörnyű lét!
Hogy olykor csaknem szétveti
A düh e lélek börtönét!
Mert düh, égő harag fog el,
Hogy összetörnöm nem szabad
— Vágyban hiába omlok el! —
A súlyos szolgálancokat. (257. l.)*

⁸¹ Közölve: Libanon, 1937. jan.

⁸² U. o.

⁸³ Széchenyi Könyvtár kéziratára.

A hó alá temetettséggel kifejező jelképével és nyugtalanul remegő anapestusai-val a költő szebb versei közé sorolható *A hó alatt*, amely érthetetlenül maradt ki *A homályból* c. kötetből:

*Hol vagyok, oh, iszonyok atyja?
Mi reszket a mélybe, mi retteg?
Ez a halál fuvallatja!
Tán élve a sirba temettek?
Hótakaró a szemfödelem,
Aszik az élet lelke velem,
Ez az élet tele, halál!
Ah ide tettek,
Élve temettek
A hó alá!*

*Hol vagyok, oh végzet írója?
Mi suttog a mélybe, mi mozdul?
Hol van, ki lelkemet ója
A véstül, az éjtől, a rossztul?
Vérem a hóban szerteomol,
Bennem a léttüz ős heve forr,
S bennem az élő hit szava szól:
Élek, oh élek!
S föltör az élet
A hó alól.*

*Élő vagyok a sirban is, érzem,
Siromba a lét napja világol,
E szív sohse hal meg egészen,
Mert benne az üdv szelleme lángol,
Hiába borul rám puszta avar,
És az irigy hant hiába takar,
Nem töri lényem össze halál;
El nem temetnek,
Hiába tesznek
A hó alá.*

Mikor egy ízben az a csalfa remény nyílik előtte, hogy végre megszabadul szenici börtönéből, felhullámszik benne kétségbeesése értetlen szenici környezete fölött s a vágy tartalmas, harcoss élet után:

*Még egy tusa! És végetér
A megtisztító fájdalom.
Még egy sóhaj a multakért
S a tiszta lét magasba von. (252. l.)*

Életkedve és cselekvőkészsége szinte csak abban mutatkozik meg, hogy olykor folyamodványokat ír áthelyeztetéséért és ehhez apja és barátai segítségét kéri. Már 1889 júliusában egy töredéklevelében azt írja Pestről feleségének, hogy pesti tanári állásért folyamodik; 91. dec. 14-én pedig Celesztá hugának: „Áthelyezésemről még semmi hir. Jó volna, ha édesatyám is írna Csákyknak és Szatmárynak.“ Apja 94. jún. 12. leveléből értesülünk, hogy segítségért könyörgött áthelyeztetése ügyében. Aug. 19-én apja írt is Pulszky államtitkárnak, hogy alkalmazza fiát a pesti tanítóképző intézeteknél. Minden hasztalan!

Magányában aztán alig marad számára egyéb, mint a filozófia és a versírás.

Kéziratos hagyatéka rengeteg filozófiai jegyzetet, tervet tartalmaz, filozófiai könyvek, rendszerek felvillanó terveit. Kivétel nélkül töredékek, önmaga számára készült schlagwortszerű vázlatok ezek, amelyek jobb esetben is csak néhány mondattá bővülnek, nem adják Komjáthy filozófiájának kifejtését, csak irányának megállapítását teszik lehetővé. Olykor merészen újszerű asszociációkkal annyit mindenesetre bizonyítanak, hogy Komjáthy szenvedélyesen kereste a világrejtély megoldását, s készült is benne egy pantheisztikus alapú, önálló gondolatrendszer. Felesége emlékezése szerint Kant, Schopenhauer, Spinoza, Hartmann, Spencer könyveit forgatta legtöbbit; Palágyi Menyhért emlékezése szerint utóbb az ő befolyására Spinoza lett kedvenc filozófusa. Komjáthy bölcsekedése persze nem professzoros művelét, hanem egy szorongatott lélek önvédelme. Sosem szolgálai átvétele tehát valamely filozófiának, hanem szabad továbbfejlesztése.

Alighanem az elviselhetetlen szenici életből való menekülés eszközeként merül fel benne versei kiadásának gondolata. Az, hogy egyes versekkel, vagy cikkekkel kopogtasson a pesti lapok szerkesztőségeinél, nem vonzotta, inkább taszította őt. Csak barátai lapjainak adott nagyritkán az írásai-ból. Pedig mind kérnek tőle kéziratot: Reviczky (1881. júl. 23-i levelében), Rudnyánszky Gyula 1882. febr. 1-én Vajda Jánosról kér cikket tőle a Magyar Szemle részére, 88-ban, 1891. nov. 15-én, majd egy keltezetlen levélben tanulmányt Reviczkyről, Koroda 94. nov. 16-án ugyancsak Reviczkyről, Palágyi Menyhért 87-ben cikket az Uj Nemzedék részére. De ő csak nagyritkán küld valamit. 1890-ben kivételesen megengedi, hogy Palágyi Menyhért felolvasson verseiből a Petőfi-társaságban. Pedig nem hiányzott, sőt nagyon is erős volt benne a közlés, a kitárulkozás vágya, az a vágy, hogy hasson és szeressék. De keveselhetette azt a hatást, amelyet egy-egy vers folyóirati megjelenése nyújthatott. Többre vágyott, mint hogy nevét számontartsák a kortársi irodalomban futó költők között. Egész természetével, egész lényével akart megmutatkozni s ezt csak a saját könyv tette lehetővé.

Versei kiadásának terve évek óta foglalkoztatja, de a terv pénz híján soká nem valósulhat meg. 1890. szept. 4-én előfizetést hirdet könyvére a Pesti

Naplóban; s nyilván az előfizetés sikeréért történik, hogy okt. 13-án Palágyi Menyhért felolvassa három versét a Petőfi Társaságban. 1891. febr. 16-án apja levélben tanácsot ad neki a dolog megvalósítására; ugyanez év okt. 14-én Koroda csodálkozik is, hogy a várt versfüzet nem jelent meg. 1893. okt. 12-én Jenő kérésére, hogy apja adjon neki kölcsön 4—500 forintot a könyv kinyomatására, az akkor már elszegényedett és nyugdíjból élő apa azt válaszolja, hogy a kérést csak 94. elején fogja tudni teljesíteni; 1894. febr. 26-án el is küld 350 forintot, de elismervényt kér róla és kamatot a pénz után, valamint a 91-ben kölcsönadott 1000 forint után. 1894. jún. 12-i levelében említi, hogy Jenő segítséget kért a kiadáshoz. A terv ekkor már — előfizetések útján — megvalósuláshoz közeledett.

A költő eleinte azt tervezi, hogy könyvét ciklusokra osztja. Az egyik ciklusterv például: *Himnus, Az új kor szelleme, I. A nyár dalai, II. Régi rege, III. Visszhangok, (= fordítások), IV. Én és mások, V. A mélységek fölött, VI. Lélek, VII. Dalok a jövőnek, VIII. Éloa.*⁸⁴ Ugyanott található verskronológia szerint⁸⁵ költészete voltaképp Szenicen bontakozik ki: 1889. dec. 20 — 1894. júl. 9-ig írja versei túlnyomó részét. Lírája tehát jóformán négy és fél év terméke.

A versekből kibontakozik Komjáthy szenici drámája. Az Isten háta mögötti idegennyelvű nagyközség a nagyúri gazdagság és a szörnyű népi nyomor kiáltó ellentétével megdöbben. A maga rétegeből kikökkent ember előtt feltárul a nyomor és a társadalom igazságtalansága, amit Balassagyarmaton a vele öröklött jóviszonyban lévő úri réteg eltakart előtte. Itt fakad fel benne a mély szociális érzés, itt lesz forradalmi demokrata. Mert teljesen félreérti Komjáthyt, aki csak a misztikust látja benne vagy, mint Horváth János, azt hiszi, hogy mikor új világot, új államot követel, „mindez csak cselekvőbb látszatú változata az ő testetlenül árjongó líraiságának.”⁸⁶ Komjáthy politikai költő is volt. Gyűlölte az osztrák hatalmat, a 67-es kiegyezést és Tisza Kálmánt, s gyűlölte a fennálló társadalmi rendet is. Több verse (pl. Álom és valóság) arra vall, hogy valamely szocialista utópia híve volt. Szenici kartársa, Kirchner Béla úgy jellemzi őt, mint „a radikális és szélsőségbe menő demokrata politikust, a forradalmi ideákért lázongó reformátort.”⁸⁷ Kézirataiban, tervezett versei címjegyzékében ilyeneket is találunk: Ausztria, Kossuth, Petőfi, A templom és a kastély, A magyar nyelv, A szolgáltszarnok, Iskolában, Templomban, Egy filiszterhez, Honfitársaimhoz, A korzón, A nép, Magyar fiú, Magyar bánat.⁸⁸

⁸⁴ Széchenyi Könyvtár kéziratára, Fol. Hung. 1588. 94. l.

⁸⁵ U. o. 67—9. l.

⁸⁶ Irodalomtörténet, 1934.

⁸⁷ Polgári Iskolai Közlöny, 1895. jan. febr.

⁸⁸ Széchenyi Könyvtár kéziratára, Fol. Hung. 1588. 95. l. — A család K. J. Haza-fias versei címen 1909-ben külön füzetben kiadta a költő hét versét. Ezek közt van egy *Javában áll a vásár* c. költemény is — ez azonban tévedésből került ide, mert nem más, mint Vajda János *Sodoma* c. költeménye.

A társadalmi-politikai helyzet megítélésében — korábbi írásaihoz képest — már jelentős fejlődésről is tanúskodik *Jókai és a társadalom* című esszészerű szép beszéde 1894-ből, Jókai országos ünneplése alkalmából: „A társadalom nagy átalakuláson megy keresztül. A forradalom törvénytelen ágyából született, de már adoptált elv, a jogegyenlőség nem oldott meg minden kérdést. Ha egyenlők vagyunk is jogban, nem vagyunk egyenlők hatalomban. Nem is egyenlőségre van szükségünk, hanem méltányosságra. A kérdés az, kié legyen a hatalom. A feudális intézmények romjain épülő polgári társadalom még föl nem épült, még ki nem alakult. Az építkezésben váratlan nehézségekre akadtunk. A romok egy része is útban áll. A régi, rendi arisztokrácia nem vesztette el egészen bitor uralmát és melléje még, részint érdek-, részint vetélytársak gyanánt kétes eredetű testvérei: a plutokrácia és bürokrácia léptek, nehezítendő a nemes erők küzdelmét, gáncsot vetve a haladásnak.“ Az új kor tervezetét ugyanis nagy gondolkodók csinálták meg, nagy cselekvők jórészt végre is hajtották, de aztán törpe epigonok jöttek, zavart és bomlást okozva. „Nem volna-e jó megpróbálni egyszer, hogy a gondolkozó maga csinálja meg, amit akar? Nem válna-e be, hogy az eszmélkedő kezébe hatalmat adnának? a bölcsét úrrá tennék? Ha Plató megvalósíthatná ideális államát, Rousseau megcsinálhatná természeti társadalmát, Ibsen ledönthetné a hazugság oszlopait? És ha a hatalomhoz pénz kell: tegyük a jókat gazdagokká! Azt mondják, mindent pénzzé tettek: becsületet, erényt, szerelmet, sőt magát a dicsőséget is; s hogy pénzértékben mindent ki lehet fejezni. Nos hát adjanak pénzt, mert pénzre van szüksége a becsületnek, az erénynek, a szerelemnek; és pénzre van szüksége nemcsak a feltalálónak, a tudósnek, az államférfinak, — de éppen úgy a költőnek, az írónak, a művésznek és a bölcsésznek. Pénzre van szüksége, de nem azért, hogy magát eladja, hanem azért, hogy az maradhasson, ami. Pénzre van szükségük, mert hatalomra van szükségük. Legyen a hatalom az igazaké! Jól tudom, hogy ez még csak álom, Tisztelt hallgatóság; de minden álom volt, mielőtt valósággá leve. Egy költő álma teljesevésnek indult; de vannak még álmódok, — és vannak álmok, melyek még be nem teljesevésnek. “⁸⁹ A polgári demokráciából való kiábrándulás s a hazai félfudalizmus kritikája, amelyet e fejtegetés tartalmaz, nem mindennapi éleslátást árul el, ha nem is mentes attól a jellemző fogyatékoságtól, hogy Komjáthy a szükségesnek ítélt forradalmi átalakulást az értelmiség útján véli végrehajthatónak.⁹⁰

A fennálló rend gyűlöletének számos szép versében erőteljes kifejezést ad. Legkonkrétabb köztük a *Monológ* és a *Bukás*, amelyeket valószínűleg éppen ezért nem tehetett közzé kötetében. Az inség s a társadalmi igaz-

⁸⁹ Széchenyi Könyvtár kéziratára.

⁹⁰ Komjáthy oly vázlatosan rajzolja meg a maga utópiáját, hogy nem nevezhetjük meg pontosan. A társadalmi méltányosság és a szerelem jogainak együttes követelése a saint-simonizmusra emlékeztet.

talanságok látványától felkavart lelke u. i. nem tud többé örülni a szerelemnek, s rájön, hogy nem lehet boldog, míg a társadalom meg nem változik.

BUKÁS

*Átéltük, ami másnak sejtetem,
Kétes, ködös vágy, reszkető remény;
Átérezők a legnagyobb gyönyört,
Hogy két világ egymásba folyt,
Két lélek egy a másba omlott,
Két szív egy dobbanásban egyesült.
Átéltvezők a mennyek üdvét,
A tiszta szívek boldog tavaszát.
Oly boldogok valánk, miként az Isten
És tiszták, mint az angyalok.
Magasvilági szellemek valánk,
Páros magányban vég nélkül csapongók,
Egymást öelve szellemtesteinkkel,
Egymás szemében végkép elmerülve,
Egymáson át szemlélve mindent, —
S amit nem látánk, az nem is vala.
Magasvilági lények valánk,
Egymás körött keringő csillagok,
A többiektől gögös messzeségben,
Önhitt gyönyörben, önzőn-öntelen,
Szerettük minmagunkban egymást
S viszont egymásban minmagunkat...
Oly boldogok valánk!*

*De boldogságunk megsokalta Isten
És rémes ébredést dobott szívünkbe,
Mely önfeledt álomban úszott
És gögös, önző üdvösségbe fult.
Egyszerre elborult fölöttünk
És érezők Azázel bős lehet,
Tűzostorát dúló Molochnak.
Mély sikoajok vegyültek csókjainkba
S ölelésünkbe rossz vonaglás.
A ragyogó képek közé rémek tolultak
S alattunk megnyílt az örvény,
Üdvünket vádló, bús néppel tele.
Az Inség fázó rongyait mutatta,*

A szüz Igazság megcsufolt fejét,
 Tátongó mély sebét a Szeretet.
 Kiaszott kezét mifelénk emelte,
 Dülledt szemét miránk veté az Éhség.
 Szép homlokával porba zuzva
 Vonaglott iszonyún a Lángész;
 Gyilok volt nagy szívébe verve
 S haló szemével az Istent kereste.
 S kegyetlenül a pellengérré vonva,
 Vad vágyak becstelen tüzében,
 Vergődve, meggyalázva láttuk
 Az örök Szépséget magát.
 És ekkor elfutott a szégyen
 És megvevé szívünk' a bánat
 És szóltam én megháborult szivemben:
 Legyünk mi is hát nyomorultak!
 És te zokogtál megtörött szemekkel:
 Sirassuk síró nyomorunkat!
 És ajkainkon megfagyott a vágyhév
 És megmeredt az üdv szívünkben.
 Egy gunykacaj hasítá át a léget,
 A boldog ég méhében megszakadt,
 Összecsapott fejünk fölött az örvény
 És minden összedőlt.

Költészetébe bevonulnak a társadalom problémái:

MONOLÓG

Szeretném elsöpörni mind a hitványt,
 Ki most kevélyen a fölszínen úsz;
 Üres fejével s még üresb szívével
 Selyem ruhában és nagyúri göggel
 Szegény költőre, rám gúnnyal lenéz.
 Utálom ezt az úri csöcseléket,
 Kórképletit a beteg föld színének,
 A törpelelkű bársonyos heréket,
 A kapzsi, önző, vad érdekcsoportot,
 Mely bitorol dicsőséget s hatalmat.

Utálom ezt az úri söpredéket,
 Az örült véletlen gonosz kelésit,

Az elhatalmasult konok penészt
 És a világot, hol uralkodik,
 — Elnyomva az örök-szépét magát —
 A földre tört le nem söpört szemét,
 A kapzsi, éhes, ocsmány pókokat,
 A napszekérre fröccsenő sarat,
 A köpedéket, mely egy szűz, nemes
 Dicső világ képére hullt.

Szeretném összetörni ezt a képet,
 Mely csalfa, semmitmondó és hazug,
 Torzkép csupán, lelketlen mázolat:
 Vad, kába, szívtelen, szellemtelen,
 Iromba rajz, nincs benne gondolat.
 Az eszmének teljes bankrotja ez.
 És a valódi ősigaz, dicső
 Nagy képeket szennyével eltakarja
 Vagy elhomályosítja kérkedő,
 Űres, tolakodó színével.

Szeretném összetörni ezt a képet (népet, hordát)
 S vezéreit, a főfő latrokat,
 A sok bitor vérbíboros pimaszt,
 Kiknek a számolya mártírfejek,
 Párnája honfiúban megrepedt szív,
 A trónja szolgaság és butaság;
 Kocsisait az állati tömegnek;
 És elszakítani rothadt törzökétől
 A rossz kezét, mely görcsösen szorítja,
 Hogy féken tartsa barmaid, a gyeplőt.

Utúloom mindazt s kéjjel eltaposnám,
 Akit magasba nem erő emelt,
 Csak tartalmatlan szíve könnyűsége,
 Vagy a világtalan szerencse kénye,
 Őrült hatalmak esztelen szeszélye,
 Ki helyzeténél fogva oly magas;
 Míg a valódi nagy pirul a mélyben,
 Tehetlen ül kőóriás a völgyben,
 Míg a kavics magasról hengerítve
 Nagyot aláz, erőset összetör.

*Jöjj és pusztítsd el őket, Förfeteg!
 Mindent elsodró s ifjító vihar!
 Világ-megújhdásra szomjazik
 Minden, mi fennkölt, lelkes és nemes.
 Teremtsd újjá az elviselt világot,
 Tipord el, mi élösdí, torz s beteg!
 Lángot a zsibbadt, csüggeteg szívekbe,
 Erőt a gondolatnak s alakot,
 Lelket a zsonga vértelen tagokba.
 Jöjj tisztító, megifjító vihar!*

*Ó bár lehetnék én a Förfeteg,
 Mindent elsodró s ifjító vihar!
 Újjá teremteném e kór világot
 És elsöpörnék minden szemetet.
 Királyi székebe ültetném az Észet,
 Jogart adnék a Gondolat kezébe,
 Úrrá tenném s naggyá a Szellemet;
 Az Igazság bíborpalástban járna,
 Rombolnék s teremtenék egy világot:
 Lehetnék én a bosszuló vihar.*

Éloa ime hiába váltotta meg e démont, a nyomor, az igazságtalanság látványa újra boldogtalanná teszi. Borzalommal látja a társadalom bűneit. Az idegen föld u. i., ahonnan honvágya visszavonja a „szabadság és szerelem óshazájába,“ nyilván nem Szenic, nem is Magyarország, hanem az egykori társadalom:

*És kik lakói vajjon? Tudja ég!
 Valami emberforma ivadék,
 Gonosz, alantas, rút ravaszdi nép.
 Szemében borzalom az ősi szép;
 Lángelme díja biztos vértanúság.
 A nagyszívű dicsőt keresztre huzzák;
 De egymás közt régen megalkuvának:
 Kimentí bűnök kölcsönös bocsánat.
 Mi tartja őket össze? Szolgaság!...
 Mily törpe, vak, hideg, sötét világ!
 Sokáig itt én nem maradhatok,
 El innen, el! Megytek, bocsússatok! (152. l.)*

Újra meg újra különböző oldalairól éli át a társadalomhoz való viszonyát:

*Boldognak mondasz? ó nem mondj
 Addig boldognak engem,*

*Mig emberszív fájdalmat ont,
Könny ég emberszemekben! (Otthon)*

Önmagát érzi bűnösnek minden nyomorért és bűnért, ami csak a világon van:

*Te vagy, te vagy! kiáltja minden,
Te vagy a bűnös egyedül!
Ott van az ok sötét szívedben,
Hol minden gonosz egyesül. (Önvád.)*

Álma valami nagyon homályos utópisztikus szocializmus: egy testvéri, szabad és igazságos társadalom, ahol

*Terítve áll a közös asztal,
Nincs szóva átok és panasszal
Az életgarmada.
Ledöntve minden régi oltár,
Szabadsághimnusz lett a zoltár,
A szabadok dala. (183. l.)*

Ezt a társadalmat elképzelése szerint a költő vezeti:

*Uralkodó legyen a költő,
Előtte minden emberöltő
Hadd hajtson térdet és fejet!
Vezesse ő a nemzetet
Merészen, bölcsen, tűzi szárnyon! (192. l.)*

A cselekvést itt a szeretet irányítaná:

*Tettekre szomjazom.
A szeretet legyen a törvény,
Az eszme hatalom! (191. l.)*

Nazarénus dal-a tolsztoji módon elítéli az erőszakot:

*Nem, nem leszünk mi gyilkosok,
Fegyvert kezünkbe nem fogunk;
A gonosz úgy is bukni fog,
Ha szellemkarddal harcolunk. (323. l.)*

De kétségbeesve látja:

*Nem jött el még az én korom:
A szabadság s a szeretet.
Nem jött el még az én időm,
Még rab a szív, koldus az ész,
Fülembe zug még rémítőn*

*Az ős sirám, átokverés.
Még zúgja mind vad átkait
A gyűlölet s a butaság,
A szolgaság uralkodik,
Kietlen még e szép világ. (217. l.)*

Ezért a mult lerombolására hívja fel az embereket, mégpedig a testvériség jelszava alapján:

*Mert új világ: új hit, új állam,
Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újból kell kezdenünk.
És föl, az égig fölemeljük
Testvériség szent csarnokát:
És karba kar és szív a szíven
S mindeneket egy ész fog át. (281. l.)*

Ismertetlen francia szöveg alapján lefordít egy szocialista indulót,⁹¹ egyik költeményében pedig így kiált föl:

*Fönnen mikor kiálthatok:
Népek! fegyvert ragadjatok!?* (137. l.)

Nyíltan a forradalomra szólít fel:

*Ne higj te lassú haladásba,
Filisztereknek hagyj e tant!
Természet örök ujhodása,
Miből minden nemes fogant.
A régi rossznak foltozása
Nem nyerhet örök életet. (277. l.)*

S két sodró lendületű szép versben, a *Jóslat*-ban és a *Viharének*-ben elragadtatott ujjongással éneкли meg a közelgő vihart. Amott:

*Ujjongok én a viharokkal
S a viharokkal kacagok;
A földre ütnek égi joggal,
Én magam is vihar vagyok. (26. l.)*

És a *Viharének*-ben:

*Ah itt van, itt az én időm!
Zúg az ítélet rémítőn:*

⁹¹ Megjelent *Induló* címen a tanácsköztársaság alatt 1919-ben az Új Forradalomban. 1953-ban az Irodalomtörténetben, Egy kiadatlan vers K. J. kéziratos hagyatékából címen jelent meg. A vers újabb közlétevője, Németh G. Béla szerint a fordítás világosan megmondja, hogy Komjáthy a proletariátust tartja szövetségésének. A költő művei megdöntik ezt az értelmezést.

*Sápadjon minden el!
S ha minden hull, recseg a vészbe,
Belesikoltok énekébe:
Vesszen, aminek veszni kell! (292 l.)*

Kora egyetlen magyar költőjének haragja nem izzott oly lobogó versekben, mint az imént idézett *Jóslat* és *Viharének*. A költő rendkívüli érzékenysége különösképpen egy istenhátamögötti faluban felfogta — a magyar költészetben elsőnek — az imperializmus köszöbén közelgő forradalmak szelét. A *Viharének*-et 1893. jún. 22-én írta. abban a hónapban, mikor a németországi választásokon a szociáldemokraták kapták a legtöbb szavatazot, nálunk Pécsbányán sztrájk tört ki s Mecsekszabolcs szegényparasztjai az általuk befogadott mintegy 2000 sztájkoló menekült bányásszal együtttharcoltak a katonaság ellen,^{92a} Budapesten és a külföldön munkásgyűlések voltak, úgyhogy a Pesti Napló vezércikke aggódva írja: „Fellépnek az aggodalmak, hogy Magyarországon a szocializmus veszélye még nagyobb, mint másutt.”⁹²

Tagadhatatlan, hogy Komjáthy politikai verseiben van olykor némi kétértelműség, sőt ellentmondás (v. ö. pl. a *Mind hasztalan* és *Nazaréus* dal c. verseket), mintha a kívánt harcot pusztá eszmeharcnak képzelné, a testvériség nevében. Van némi elmosódottság is. A szellem, az eszme áll szemben itt a filiszterséggel, a költészet az anyaghitű értetlenséggel és alacsony-sággal, az álom, az eszme, a nap a szürke közönségességgel. Csak egész műve gondos elolvasása után válik világossá, hogy a verseiben untig emlegetett, de világosan sehohsem körvonalazott eszme a szeretet uralmát jelenti, törekvést a nemesre, a nyomor és elnyomás okozta szenvedések eltörlésére, egyesülésre az emberlelkek óceánjával, a durva hatalmak (pénz, állam, egyház) megdöntését, a szabadság és gyönyör megvalósulását. „Eszmehite“ a szellem, azaz a legjobb értelmiség győzelme, a hatalom kiragadása a pénz, a hivatal s a klérus bitor kezéből (sajnos, meg nem jelölt eszközökkel) s a társadalmi igazságtalanságok megszüntetése. Az eszme és a költészet az ő szemében tett, illetve a tett előkészítője:

*Képzelttem eszmét tetterősnek,
Költőt világjavítva hősnek,
Költőnek képzeltem a hőst. (19. l.)*

Programjának legvilágosabb megfogalmazása: „Dicső tett volna és merész Trónra emelni szívet, eszt.“ S ezt nem evolúciós, hanem forradalmi úton véli elérhetni. Forradalmi izzású verseikben mutat rá a nép szenvedéseire és átkozza a zsarnokságot (*Mind hasztalan*, *Törj össze*, *Szózat*, *A börtönből*, stb),

⁹² 1893. jún. 24.

^{92a} Simon Péter: A századforduló földmunkás-és szegényparasztmozgalmai. 1953. 264. l.

de céljai kivételének módjáról nem mond sokkal többet, mint hogy: „*Mindent újjá teremtene Hatalmas gondolatzene Az Akarat 'legyen' szavára*“ (Teltvágy), „*feltűzi az égre az eszmeszivárványt*“, meg hogy „*beoltja a szívebe a végtelen elvét*“ (194. l.), ami persze veszedelmesen hasonlít a gnosztikusok harci programjához. Nem racionalizmus ez, mint némelyek hinni vélték, hanem idealizmus: hit abban, hogy a gondolat feltétlen úr az anyag fölött.

Ez a szociális irány mégis méltánylást érdemel, mert ezidőtájt jóformán csak nála jelentkezik a magyar költészetben. A 90-es években a munkás-ság és parasztság elkeseredése sztrájkokban és zendülésekben is kirobban ugyan, de nincs párt, mely ezeket az ösztönös megnyilatkozásokat tudatos, erőteljes mozgalommá emelné. A szociáldemokrata párt épp 1890. körül egyik mélypontján vergődik. Miután Frankel Leó 1886-ban eltávozott Magyarországról, a pártnak egyetlen olyan alakja sincs, aki látása tisztaságával és egyénisége erejével hatással lehetett volna az utat kereső költőkre, vagy akár a polgári ellenzéki pártok vezéreivel állhatta volna a versenyt. A szociáldemokrata párt vezetőjét, Ihrlingert még a II. Internacionálé 1889-es párisi kongresszusa is túl opportunistának ítéli, s az osztrák párt bizalmi emberét, Engelmann Pált állítja a helyére, a brüsszeli nemzetközi szociáldemokrata kongresszus pedig 1891. aug.-ban kénytelen eltávolítani a vezetőségből az opportunistá betegségyező-pénztáriakat. De ezek a következő évben megint felülkerekednek, s Engelmann-t, akit pedig Engels is támogat, 1893-ban kizárják a pártból. „A pártkongresszus határozata súlyos pártválságot jelent. A két frakció közötti harc csúnya személyi piszkolódássá fajul“. „A zürichi, 1893-ban megtartott nemzetközi szocialista kongresszuson a két magyar frakció küldöttei között valóságos botrányok játszódtak le.“⁹³

Igazi jövőbelátás kellett volna e pillanatban annak felismeréséhez, hogy mégis ez a belső marakodásokban magát emésztő kis párt rejti méhében egy társadalommegváltó mozgalom csiráját. A haladó erők e szerfölötti gyöngesége az oka, hogy egykorú költőink nem bíznak a haladásban s a polgári ellenzék befolyása alá kerülnek. A 70—80-as években még észlelhető némi érdeklődés és vonzalom a szocialista eszmék iránt: Darmay Viktor 1871-ben rokonszenvet árul el a párisi kommün törekvései iránt, Ábrányi Emil *Az Internacionále kantatéjában* megénekli a nyomorgó osztályok reményeit, 1879-ben Gáspár Imre lelkes tanulmányt ír a „szocialista költészet“-ről, a 80-as években Palágyi Lajos őszinte kifejezést ad a saját küzdelmes életében megismert nyomor szenvedéseinek. De Darmay 1878-ban meghal, Gáspár Imre bevezetése, melyben elő sem fordul Marx neve, úgy határozza meg a szocialista költészetet, hogy „A munkásköltészet oly vigasztaló, mint a vallások írott nyilatkozatai. A munkásköltészet a társadalomnak valóságos imádsága“⁹⁴

⁹³ Szántó Béla: A magyar munkásmozgalom, 113—133. l.

⁹⁴ Népszava, 1879. márc. 16.

Ábrányi Emilről hamar kiderül, hogy édeskevés konkrét tartalmat tud adni a szabadság és egyenlőség fogalmainak s szépen csengő támadásai főképp a „Cézár“, az udvaroncok és a zsokéklub párbajkódexe ellen irányulnak, Palágyi Lajos pedig 1893-ban kiábrándultan írja: „Éreztem mindig, hogy nincs oly társadalmi rendszer, mellyel az emberiség bajait meg lehetne gyógyítani. Sejtettem mindig, hogy a legtökéletesebb intézményekkel sem orvosolhatjuk teljesen az emberi nemek átöröklött, végtelen nyomorát. Gazdasági szisztémában, mely a tőke és a munka közti ellentétet teljesen megoldani tudná, nem hiszek.“⁹⁵ Az irodalmi ellenzék éleselméjű kritikusa, Palágyi Menyhért kezdettől fogva szkeptikus a szocializmussal szemben s íróink feladatául a nemzeti szellem önállóságának kivívását tűzi ki. E háttérrel kell ismernünk, hogy a megillető megbecsüléssel tekintsünk Komjáthyra, aki ebben a korban, renegát barátok társaságában is, egyedül is megmaradt egy „méltányos“ társadalom álmodójának, a fennálló viszonyok gyűlöljének és a forradalom sóvárgójának.

De minél felháborítóbb a bűnös társadalmi rend, annál inkább ragaszkodik a maga egyéni boldogságához. Egész lelki, szellemi élete egy emberfeletti erőfeszítés a megsemmisülés ellen, amely Szenicen fenyegeti. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy költészete csak egy rendkívüli eset kifejezése. Komjáthy szenici sorsa csak szélsőséges példája annak az összezsugorodásnak, amelyet a kapitalizmus és a megnövekedett állami centralizmus korában milliók éltek át. A századvég irodalmában két ellentétes áramlat válaszol erre. Az egyik úgy felel, hogy felfedezi és — vagy részvétellel, vagy boldoggá hazudva — bemutatja az eltorzult lelkű kisembert. A másik úgy, hogy csakazértis fokozott mértékben mutatja fel az emberi méltóságot, az emberi lélek szépségeit és nagy lehetőségeit. Mindkét áramlatnak van egy haladó és egy reakciós ága: A kisember ábrázolása haladó, ha kritikai s így vádiratul szolgál, de reakciós, ha idilli s így belenyugváásra nevel. A nagy emberé haladó, ha az elnyomás kiáltó igazságtalanságának erőteljesebb hangsúlyozására szolgál, de a reakciót segíti, ha az isten képére teremtett ember rajzával gyáva alázatra nevel, vagy kárpoztást akar adni a sivár valóságért. Míg ugyanis a tömegek elégedetlenségét, ösztönös antikapitalizmusát az uralkodóosztály arra használja fel, hogy a realizmus és a materializmus ellen uszítson és egy kenetes fideista irodalom bódító maszlagát terjessze, a haladó írók az eltorzítatlan, szabad vagy épp emberfölötti ember eszményével a vallásos szolgálékúség ellen lázitanak. Ezt teszik a századvégen és -fordulón Nietzsche, Gorkij, Romain Rolland és mások.

Nálunk senki sem tiltakozik olyan szenvedéllyel az összezsugorodás ellen, mint Komjáthy. Mikor az irodalom túlnyomó része a kisembert sajnálja vagy dicsőíti, ő, mint egy új Faust, azt hirdeti:

⁹⁵ Magányos úton, 1893. Előszó.

*A cél mindentudás, mindenhatóság:
Törj szüntelen s merőn a cél felé!*

És ugyanott:

*Istenné lenni! egyetlen dicső cél!
Hisz öntudatlan minden erre tör. (274—5. l.)*

Roppant dac feszül benne minden elnyomással szemben.

*Dacolni egyetlen gyönyör.
Vérem örökké dacra tör,
Lázadni és lázítani,
Mindennek szemközt állani. (286. l.)*

Prometheusnak érzi magát, aki Szenic sziklájához láncolva is azt kiáltja a büntető hatalomnak:

*De néked, óh, sötéturalmú szellem,
Örökre dac! (169. l.)*

Hol lázad, hol rajongóan Messiássá magasodik, hol a mélybe fúr, hogy kiássa a lét titkait, hol titkos gyönyöröket fedez fel lelke mélyein, hol a szellemek kórusát hallgatja. Ami állandó benne, az vágya a fokozódásra, kitágulásra, az élet minél intenzívebb teljességére, vágy, melyben érezhetően az élni akarás daca szegül szembe a rásúlyosodó, fojtó erők ellen. Már Palágyi Menyhért is megfigyelte: „Minden életvereség benső diadallá változik át e sajátos rajongó szívében.“ Komjáthy állandóan szinte túlárad, kicsap gátjai közül. Folyton a rajongás tüzeiben égve és még nagyobb tüzekre vágyva többször tér vissza az az elképzelése, hogy Illés lángszekerén fogja elhagyni a földet. Innen az az érzése, hogy ellenállhatatlan láng ég benne, s ezért életfeltétele a szabadság. A kéj és a szabadság a két legfőbb érték a szemében. Mindkettőt sok szép versben ünnepli:

*Szenvedve nyirkos börtönében
Én látok, — óh hogy láthatok
Egy új világot úszni fényben,
Szépség s erőben gazdagot.
Ikrámat szolgavas szorítja,
S a falba vágom homlokom:
De lobogó, szilaj szemekkel
A szabadságról álmodom. (174. l.)*

S amint alaptörekvése a kitágulás, a kéj és a szabadság, alapélménye a világban ennek akadályai: a zsarnokság és a nyomor. Válasza pedig ezekre egyfelől a harag és a dac, másfelől a részvét és szeretet. Belső viaskodását költői erővel mutatja be *Megőszült a világ* című költeménye. Ismeretes előtte:

*Tudom, hogy győzni fog az eszme,
De útja vérrel van jegyezve,
A hősré gyász. (148. l.)*

Érzi, milyen szomorú a magányos lelki gazdagság:

*Ki vagy te, ó királyi koldus,
Ki enyhülést hiába koldulsz
Örökvaló szerelmedért?
Mi haszna dús, mi haszna minden,
Ha senki, senki meg nem ért?! (149. l.)*

Olykor találó önkritikát ad:

*Hiába nézek önmagamba,
A lelki szem a lelki napba
Sokáig nézve megvakul.*

Azt is tudja, hogy a boldogság, legalább is az övé, nem egyéb, mint „Győzelem A kínokon, az életem.” (151. l.)

A harc, a cselekvés és érvényesülés minden lehetőségétől megfosztott dacos, rajongó lélek persze biztosítani akarja egyéniségét, s mivel nem talál módot a harcra, úgy véli legyőzni a fojtogató társadalmat, hogy teljesen elfordul tőle s magában, a lelkében álmodja meg a szabadságot. Mivel a valóságban teljesen el van szigetelve az emberektől, megálmodja, hogy összeolvad az életóceánnal. Mivel a valóságban semmi, megálmodja, hogy minden. A társadalmi reménytelenség e korban sokaknál idézett elő hasonló magatartást. Palágyi Lajos nyíltan kimondja, hogy az ő befeléfordulása társadalom-megváltó hite összeomlásának következménye. 1893-tól egyre határozottabban hirdeti, hogy az ember dolga nem az embertársaiért vívott harc, hanem az elvonulás és szemlélődés. (*Magányos úton* c. könyvének előszava és *Az ifjú szerzetes* c. drámai költeménye). Bátyja, Palágyi Menyhért megdicséri érte, mikor erre a belátásra jut: „Egykor rímeiddel a meglévő társadalmi rendnek bátyáit ostromoltad, most mintha temploméneket és orgonabugást hallanék soraiddból”.⁹⁶ Reviczky Gyula is, már korábban, abból a belátásból jutott a maga sajátos „humor“-filozófiájához, hogy az emberek baján úgysem lehet segíteni. A társadalmi reménytelenség e szellemi levegőjében kezd Madách Aladár hódolni a „szellembúvárlat“-nak s keres vígasztalást Schmitt Jenő az ember állítólagos isteni lényegében.

Komjáthy sem vonta ki magát e szellemi áramlat alól. Hiszen neki alig is maradt egyéb öröme, mint az álmái. S a leírt helyzetből következik, hogy a maga belső szabadságát, a mindenséggel való egybeolvadását egyre jobban túlfeszíti, a valósággal való megküzdés helyett mindinkább csak, „álmodik“

⁹⁶ Az ifjú szerzetes, Előszó, 1890.

s egyre jobban belehipnotizálja magát az önáltatásba, hogy ő boldog, ő minden és szabad, csak azért is az. Komjáthy szeneci költészete túlnyomórészt az önhipnózis költészete.

Az *Emléksorok*-ban, e jellemző és tartalmas, szép epigrammában azt hirdeti:

*Rossz a világ? Légy jó tehát magad!
Üres a lét? Adj tartalmat neki.
Az ember szolga mind? Légy te szabad!
Hidd sorsodat bátor versenyre ki!*

Sírversében úgy jellemzi magát: „mert minden nem tudva lenni, Öledbe dült, oh néma semmi!“ De igazában a fordított utat járta. Mivel semmi sem volt, mindennek álmodta magát. Épp a gyötrelmek szólaltatták meg benne a kozmikus gyönyör költőjét. Az első szeneci időben írhatta *Nyugodt a lelkem* c. (keltezetlen) versét, melyben felriadva eszmél:

*Támadj föl, újra, én világom,
Főnséges álmok őshona!
A napot fénybehunyini látom,
Azért csak vigyetek oda!
Nem bánom én, legyen halálom,
De legyen nagyszerű csoda!
Érezzem egyszer pompás viharát,
S romokba dőlhet e roppant világ. (105. l.)*

S feltámad a benne kora ifjúságától élő hivatásérzet, az önmagába vetett büszke hit:

*Én, sujtson bár a sors haragja,
Nem múlok el nyomtalanul;
Abból, mi éltem célja, magja,
Még majd sok nemzedék tanul;
Mi bennem rajzolt, mindig él:
A gondolat s a szenvedély. (107. l.)*

Versei főtárgya a dacos önbízttatás:

*Támadj föl újra, letiport szív...
A lélek nő a fájdalommal,
Merészebb lesz és lángolóbb,
Gyönyörre fordítom dalommal
A kint, a földig sujtólót.*

S a vers végén ujjongva kiált:

*Az eszme él! Vérem patakszik,
S az üdvök napja rám ragyog;
Elégek és a tűzviharban
Dalom gyönyör! Boldog vagyok! (112—3. l.)*

S nincs vége-hossza a fájdalomban ujjászületett önmagához intézett himnuszoknak:

*Le vagy tiporva, szív, el nem tiporva!
Korán volt kezdenők halotti torba,
Amért rajongsz, nem süllyedt még a porba...
S midőn szívembe gyilkos tört ütének,
Fölhangzott ajkimon győzelmi ének,
Himnuszba tört a kén, zengett a lélek. (112. l.)*

Valóságos kis lírai önéletrajz a *Dacból*:

*Dacból, haragból szívem összetéptem.
Itt állok egyedül, némán, sötétén,
Ajkam vonaglik lázas reszketésben.*

A vers leírja, hogyan vonult az ismeretlenségbe, az egyhangú és sivár tájra, mígnem fölkiáltott:

*Sors, mért vetettél ilyen környezetbe?!
Nincs élet itt, régen kiszíva nedve,
Lehelj hát lelket a lélektelenbe!*

S azóta lelke árad, féktelen szavakban:

*Ah, tűz a lelkem! És szívem ha dobban,
Forró gyönyörben, égő fájdalomban,
Nem langyos permeteg, tűz van dalomban! (114—6. l.)*

Valószínűleg Szenicen írja *A nyár dala*it,⁹⁷ az *Ódát a naphoz* és hirdeti a kéj filozófiáját:

*Oh kéj, te vagy az örökélet,
Téged lehel a végtelen!
A csillagok reszketnek érted
Az ég örvénylő mélyiben;
Epedve űz mindenki téged*

⁹⁷ Már 1876. nov. 17-én Gáspárnak írt levelében említést tesz ily című versciklusáról, Gáspár Új nemzedék c. antológiája közöl is belőle négy dalt, *A Homályból* c. kötetben megjelent ciklus azonban nem azonos ezzel, kétségtelenül későbbi eredetű.

*És minden szem rajtad pihen;
Belobogod a mindenséget,
Mint egy csodás szent rejtelem,
Áttör a kék a csonton és kővön:
Mindennek célja s lelke az öröm. (125—6.)*

Persze, az a gyönyör, amelyet Komjáthy keres, nem „porgyönyör“, mint kortársaié: „Ah más, ah tündöklőbb világba Lát máris méla, szomju lelkem!“ (*Kortársaimhoz.*)

Mi ez a tündöklő világ, amely a „porgyönyörnél“ különb gyönyört nyújt neki? Nem a vallások világa. Komjáthy gyűlöli a zsidó-keresztény istent, mert zsarnoknak tartja.

*Nem ismerek én más hatalmat,
Csak ami szivemben ragyog;
Idegen isten! nincs hatalmad!
Magamon úr csak én vagyok. (14. l.)*

Antikrisztus című versének első fogalmazványában így fakad ki:

*Jehova, akit imádnak
A zsidók és vénasszonyok,
A szentírás hazug, veszett könyv,
Minden rossz tőle származik.
Botor kietlen s béna bölcsesége.
Kópott és gyermekes minden sora.⁹⁸*

Még istennél is jobban gyűlöli a klérust. Egy kéziratos följegyzése szerint: „A jezsuiták hatalma az őrlő férgéké s a halálos kórt okozó bacillusoké. A kicsiség s az alázat démoni erőt adott nekik. Az összezsugorodás isszonyúvá növelte erejüket; mérgező közszellemükkel már sokszor megfojtották az egyéni szellemet és szabadságot.“⁹⁹ *Schlauch Lőrincnek* című költeményében, amelyet természetesen nem vehetett be a kötetébe, így szól a híres nagyváradi püspökhöz:

*Eszményiség! ez hát a jelszó,
A hímporos szárny, — ámde hernyó
Lebeg a csilló szárnyakon.
Gyönyörű mez! De hát a lényeg
Csak undok, éhes, satnya féreg...
Kilátszik a lóláb, papom!...*

⁹⁸ Széchenyi Kézirattár. Fol. Hong. 1588. 55. l.

⁹⁹ Kézirattár, 51. l.

*A Szabadságért harcra kelni,
Népet szeretni, fölemelni,
Hogy éljen méltón, szabadon:
Minderre szűk a reverenda,
Ám dividete dividenda!
Kilátszik a lóláb, papom!...*

*Fölszabadítani minden embert,
Ragadni zsarnokokra fegyvert,
Dicső dolog vón, mondhatom!
Ez ám az Eszmény! de a gátra
Ember kell, ki ne nézzen hátra!...
Kilátszik a lóláb, papom.¹⁰⁰*

Ez az antiklerikalizmus, mint látjuk, nem hitvita; Komjáthy a jezsuitákban és a püspökökben a szabadság ellenségeit gyűlöli, akik eszményiséget emlegetnek ugyan, de nem harcolnak a nép felszabadításáért. Azt a magasabb világot, amelyben Komjáthy hisz, aránylag legvilágosabb körvonalakkal két kéziratos verse tárja fel előttünk, a *Pogány vagyok* és a *Mégis egy*. Amaz a zsidó-keresztény vallás szolgálai imádatot követelő istenével — amelyet önérzetes egyéniségére jellemző gyűlölettel taszít el — szembeállítja a maga panteista vallását, az átistenült természetet, a tárgyistenek végtelen sokaságát.

POGÁNY VAGYOK

*Pogány vagyok. Nincs bennem semmi
Alázatos, tömjénszagú;
Zsolozsma, zsoltár, istenesdi
Nem ejti lelkemet rabul.*

*Nem verem én bűnbánva mellem',
Nem mondok szánom-bánomat,
Olcsó dicséretét se zengem
Annak, ki — majmot alkotott.*

*Nem ejt meg engem semmi földi,
Se földöntúli hatalom;
Az eget ostrommal bevenni,
Nem lekoldulni akarom.*

*Nem járok templomaitokba,
Miket a hízélgés emelt,
Bálványotok előtt a porba'
Lelkem sohase térdepelt.*

¹⁰⁰ A vers teljes szövegét közzétette Németh Géza, Irodalomtörténet, 1950. 2. szám.

*A földön úr szolgálai vagytok
S urat imádtok mennyben is;
A szlv, a szolgaságba hajtott,
Csupán a zsarnokokba hisz.*

*Szeretek én s ti hízelegtek?
Csúsztok ti, míg repülök én;
Imátok lenn a porba' reszket,
Fönnszárnyaló enyém.*

*Arcotokon a kegy malasztja,
Fő vágyatok a nyugalom:
Én nem születtem hódolatra,
Szívem örök forradalom.*

*Pogány vagyok. Dac ül szememben,
Gúny és harag rezg ajkimon,
Pusztító tűz feszíti mellem',
A harcok élvét áhitom.*

*A gyűlöletnek óceánja
Csap olykor át a szívemen;
A viharoknak orgonája
Játszik most benne rémesen.*

*Mert gyűlölöm sivár világtok',
Amelynek neve: unalom;
Ásító kéje nekem átok,
Rothadt nyugalmát eldobom.*

*Én gyűlölöm a lomha szörnyet,
Gyűlölöm arcod', rút Közöny!
Rég fekszi tetemed már a földet,
Gőzébe hal milljó öröm.*

*S gyűlöllek téged, korcs Alázat,
Törpék álarca, pórerény!
Hiszen te adtál kúszni lábat
A Gyávaságnak, látom én.*

*És gyűlölöm a Szolgaságot,
A bűnök bűnét mindfölött;
Haragtól reszketek, ha látok
Egy elnyomót, vagy görnyedőt.*

*Pogány vagyok. Merész szememben
A szép igazság szomja ég.
Istennő az; ha fátyla lebben,
Gyönyörbe tör a föld, az ég.*

*A szeretetnek óceánja
Csap akkor át a szivemen;
A teremtésnek orgonája
Szól mostan oly fönnségesen.*

*Megzendül a szférák zenéje,
Az égi gömbök szózata,
Zokogva, zengve hull beléje
Az örök fájdalom maga.*

*Megnyílik a világ köröttem,
A légi kárpit széthasad,
Lebegni szigorú körökben
Látok csodás nagy tárgyakat.*

*Nem tárgyak ők; dicső személyek;
A régi istenek talán;
A lelkük test, a testük lélek,
Tapintom s mégis látomány.*

*Alattam a föld is kitárul,
A por rajong, a kő beszél,
Jelt ad a némaság magárul
És fölragyog a titkos éj.*

*A mélység mély szivét kitárja,
Leveti lepleit az ég...
Úgy érzem, egy világ királya,
Úgy érzem, egy isten levék.*

*Természet! élő templomodban
A tárgyak lelkét szíhatom;
Szent falaid közt égre lobbán
Minden leláncolt hatalom.*

*Határtalan nagy templomodban
Az isten testét érzem;
Szívem szívével összedobban,
Szemébe néz ihlett szemem.*

*Világok teste lett a testem,
A mit látok, az mind enyém;
Átcsapnak a lángok felettem:
Égek, de el nem égek én!*

*A lelkek lelke lett e lélek,
A szívek szíve lett e szív,
Az ember bennem istenné lett,
Olymp dicső követje hív.¹⁰¹*

De Komjáthynak nem elég, hogy megszabadult a zsarnok istentől, a maga egyénisége szerepét is biztosítani akarja. Így a lendület nélküli *Mégis egy*-ben egyrészt arra mutat rá, hogy a természet a végtelen sok isten ellenére, amely alkotja, mégis egységes isteni szervezet, másrészt, hogy az egyén a mindenség mása s voltaképp egymást szülik:

MÉGIS EGY

*Nem egy az isten! s mégis minden egy!
A lelkek mind egymásba ömlenek,
Köztük nincsen korlát, sem határ,
A tért legyőzik, mint a villamár;
Kilépnek önmagukból a dicsők —
S mért szellemek, legyőzik az időt.
S mit költe szent homálya rejtékén,
Társítja társival az ősegén.*

*Az egy a minden és az én az össz,
Hol nincsen gát és semmi sem kötöz;
A szűz magány testvéri társaság,
A belső szem egy mindenségbe lát;
A szellemkéz a végtelenbe nyul,
Teremt mindenhatón s korlátlanul;
A lelki nap az összeségre süt,
Fényét, hevét megérzik mindenütt.*

¹⁰¹ A *Pogány vagyok*-at közölte az Irodalomtörténet, 1950. II., de csak első strófáit tette közzé, ezzel hamis képet adva Komjáthy vallásfilozófiájáról.

*Mindenben ő lehel és ő akar,
Mindent meglelkesít, ha rájuval,
Mindenben ő és minden benne él,
Ő a középpont, ő az ok s a cél,
Itt, hol a makrokozmosz egy atom
S a csöpp a végtelennel vérrokon,
Sokszor egy porszem is világokat
Lenyom s méhébe újakat fogad.*

*Ah, egy világ itt mindenik atom!
Egy pontban az egészet birhatom.
Mélység s magasság: a parány s az ég:
Egymást nemzé s egymásból születék.
Egy homorú s egy domború világ:
Boldog, ki e csodák szívébe lát!
Kettős a lét, mindennek párja van,
Formába tör minden határtalan.*

*A végtelen nagy s végtelen kicsi,
Egymásba foly és egy a mást viszi.
Eget föld, a földet meg az ég,
Mindenha egymást visszatükrözik.
Ott a víztükör, itt a délibáb,
A csillagboly s az ázalékvilág.
És e roppant világok mesgyején
Törhetlen áll s mulhatlan az egyén.*

*Nem egy az isten! s mégis minden egy;
A lelkek mind egymásba ömlenek.
A minden egy s az összeség egyén,
A végtelen atom és minden én.
Teremtő és teremtvény, ész s alak
Hatalmas, bűvös, szent egységbe omlanak;
Egy magas és egy mélységes világ;
Boldog, ki e csodák szívébe lát!*

Hasonló fejtegetéseket olvasunk filozófiai kézírataiban is: „Mekkora a világ? Amekkora te vagy.“ (32. l.) Az ember és isten viszonyáról tett kijelentései alapján felfogása politeista atheizmusnak volna nevezhető. Komjáthy u. i. voltaképp csak az embertől áthághatatlan ürrel elválasztott istent tagadja, de látni vél egy a világegyetemben bennrejlő istenit, amellyel rokonok vagyunk. Verstervei közt ilyen címeket is találunk: *Isten ellen* (99. l.), *A getsemáni*

kertben (100. l.), amely utóbbi feltehetőleg szellemhitének megrendülését fejezte volna ki. „Miért volna nagyobb a teremtő, mint a teremtvény?... Nagyobb-e a forrás, mint a folyam?... Körül kell írni végre a teremtmény jogait a teremtővel szemben.“ (49. l.) „Mire törekszik minden lény? Istennő lenni. Minden egyén Isten, Isten és nem-isten közt nincs határvonal, hanem csak végtelen fokozatosság az egyéni lények közt a legalsóbbtól a legfelsőbig. A zsidó-keresztény világnézet főtévedése: Isten a mérhetetlen óriás és a többiek mérhetetlen törpék. Folyománya alázat, függés, megadás. Az alázat csak furfang; alapjában minden lény büszke. Nem kell, hogy alázatos légy, úgysis alacsony vagy“. (56. l.) Az ember és a világ viszonyáról: „Az ember kicsinyítő tükre a Világléleknek, a Világ nagyítótükre az emberléleknek. A Világ a Nagy Lélek és a Lélek a kis Világlélek, Világ és Ember a valóságban egyek.“ (65. l.) Ugyanott: „Az Ember és az Isten, a kisisten és a Nagyember voltaképpen egy. (Az mintegy kicsinyített (csak nem megkisebbitett) isten, ez mintegy nagyított (de nem megnagyobbított) Ember. A zenitre fölemelkedett Ember és a nadirra alászállott Isten, a Végtelen Nagy és a Végtelen kicsi lényekben egyek. Ami alulról nézve Isten, az fölülről nézve Ember.“ Hasonló ehhez: „Az atom mindenség és a mindenség atom. A mikrokozmosz a makrokozmosz mélye és a makrokozmosz a mikrokozmosz magasa. A pont és a világ kiegészítik egymást és összeérnek, egybefonódnak egy misztikus körben.“ (58. l.) A spinozai pantheizmus elevenedik költői látomássá a következő mondatokban: „Az átszellemült Föld, milyen látvány! Az egész Természet transzsubstanciációja. A Harmadik Szövetség. A Szentlélek uralma. Szeresd felebarátodat, jobban, mint tennmagadat! Én nem jövök a Szeretet törvényét eltörteni, hanem betölteni azt.“ „Ne ölj!“ Én azt mondom, nem ölhetsz, mert minden halhatatlan. „Ne lopj!“ Én azt mondom, nem lophatsz, mert minden a tiéd.“ stb. (51. l.) Jókaiból kiírja magának: „Ti csak mondjátok azt, hogy nincsen lélek; még az embernek sincs! Mi meg azt mondjuk: a szikláknak is van!“ (30. l.) E misztikus felfogás Komjáthy személyes toldaléka a spinozai pantheizmushoz, s követni is csak az tudja, akinek sikerült önmagát a megfelelő misztikus intuícióval elámitania.

De az elmondottakból nyilvánvaló, hogy az az egyéniség, amelynek önmagában felfedezésével Komjáthy megteremti a szenici egyensúlyát, nem holmi übermensch, amely elszakad a tömegtől s göggel tekint reá. Ellenkezőleg, Komjáthy azt a kozmikus egyéniséget ünnepli, amely meglátta magában istent s a maga azonosságát a mindenséggel, helyesebben éppúgy önmagát látja a mindenségben, mint a mindent önmagában. *Dal*-át, mely a mindenséggel való egybeolvadásának szép kifejezése, nem úgy kell hát értenünk, ahogy egy más költőnél értenénk: egy pillanat ötletének, amelyért csak a hangulat felel. Nála szósz szerint kell venni az ilyesmit, filozófia az alapja. Nyilván ezt akarja mondani Palágyi Menyhért is: „Ő kész metafizikával közeledik a természethez és elvont fogalmak közvetítésével keresi az érint-

kezést az ósanyával.¹⁰² Az a verse, amely magasra emeli a „szent egyéniség“ „dicső zászlaját“ s azt hirdeti, hogy „egy többet ér, mint millió“, szintén nem holmi nietzschei arisztokrata individualizmust hirdet, hanem az egyén oly istenülését, amely mindenki számára lehetséges:

*Az élet telje, dús özönje
Ömlik belőlem és belém,
Feledve köznap gondja, könnye:
Megteltem az istennel én! (283. l.)*

Ez az „én“ csak annyiban Komjáthy, hogy ő már fölfedezte magában a minden emberben áramló istent. De e felfedezés mindenkinek nyitva áll. Ez teszi érthetővé a testvériesülés lángoló vágyát, amely benne ég. Az ő önzése végtelen szeretet.

Így elszigeteltségét a végtelennel való egybeolvadás ellensúlyozza. Nincs költőnk, aki ilyen hévvel kívánta volna, hogy lelke átömljön a mindenségbe, az életóceánba. Újra meg újra elmondja:

*Ölelni vágyom a világot
És sírni milliók szívében;
Beoltani e tiszta lángot
Vágyom milliók szívébe én. (6. l.)*

Mert

*A boldogságot gyűlölöm,
Mely megbúvik magába,
Melyből a főrészt nem ömöl
A nagy embercsaládba. (247.)*

A dicsőség is azt jelenti számára:

*Hogy az összes szivekben éljen
Tisztán, dicsőn, végtelenül. (289—90. l.)*

Kész névtelen maradni, másokban élni, csak mindent üdvözítsen. (294. l.) Panteista szemlélete természetesen nem éri be azzal, hogy az emberiségbe ömlik át, ő az egész mindenséggel olvad egybe. (312. l.)

Komjáthy, noha gyűlöli a vallások zsarnok istenét, ugyanakkor sóvárogva keresi istent, a mindenség legbensőbb titkát, amely a jelenségek mögött lappang. Senki a magyar lírában oly forrósággal ezt ki nem fejezte, mint ő, *Kereslek* c. költeményében:

¹⁰² Id. cikk.

*Kereslek mérhetetlen mérték,
 Törték között Te egyedül egész;
 Föltétlen nagyság s mégis láthatatlan
 Parányiság, mert hisz elrejtözöl.
 Te végtelen szegény, mert végtelen dús:
 Nem osztja senki gazdagságodat;
 Bőséged inség, szabadságod örvény,
 Mindenható úr s foglya önmagadnak!
 Meglátlak-é ó láthatatlan?
 Megfoglak-é megfoghatatlan?
 Nem nyughatom, míg el nem érlek;
 Nem ül pillámon enyhe álom,
 Míg arcod fényében nem úszhatom,
 Sugárló lelkedet nem ihatom
 Istenre szomjazó szivemmel
 S nem lakozol testemben ó dicsó,
 Teremtő, lelkező lehellet!
 Hogy bennem élj, áthalok én Beléd,
 Halálos vággyal rohanok Feléd,
 Epedek érted földöntúli hévvel,
 Hogy Téged színről színre lássalak!*

Ugyanazzal a féktelen szenvedéllyel, amellyel érzékisége előbb a szerelmet kívánta, most isten megismerésére tör:

*El nem riaszt a végtelenség,
 Nem győz le minket tér, idő,
 Arcodba nézni, ősi fenség,
 Gyönyör lesz nekünk, rémítő. (170. l.)*

„Dacban égő Istenszomj“-jal, egy máglyára lépő vértanú lángoló hitével kiáltja:

*Boruljon életemre átok,
 Mint forró ércre a salak,
 Raboljátok ki a világot:
 Csak téged, isten, lássalak! (113. l.)*

A halálvágy, mely gyakran megszólal nála, szintén istenkeresése egyik neme. Mivel ugyanis szerinte „*Felhő az élet, a halál az ég,*“ „*Hullám az élet, a halál folyam,*“ „*a halál az ősi lényeg,*“ s a sírgödrön át találhatjuk meg az élet titkát (*Gondolatok a halálról*); emésztő kíváncsisággal les be a halál kapuján. Komjáthy ugyanis hisz a földöntúli életben: „*Van, ó van élet a sírokon túl!*“, „*... a halál az élet! A szellemi lények üdvzaja lehallik: Nem halt meg a lélek,*

csak hüvelybe alszik!“ (78. l.) Az igazi életet, a földi látszat-életen túli életet remélte ott, visszatérését szelleme kútfejéhez. Arra vágyott örült rögeszmével, hogy még élve az égbe ragadja magát, magasabb életbe hal át (304. l.), hogy így összeölelkezzen „a szép istenséggel“. Legszebben *Euthanzia* c. költeményében fejezi ki ezt:

*Így akarok meghalni, tisztán!
Áttörni sírom sűrű titkán
Lánglelkem már repül, rohan!
Eldobni létem tört alakját,
Meghalni boldogan! (159. l.)*

1892-ben némi hatással lehettek rá Schmitt Jenő Henrik tanai, aki a keresés évei után épp ekkoriban kezdi hirdetni sajátos nézeteit (*Die Gottheit Christi im Geiste des modernen Menschen, Ein Sendbrief an gläubige Ungläubige, Leipzig, 1892. 76. l.*) Schmitt elmélete, mely a kereszténység első századaiban fellépett gnózisban gyökerezik, egyszerre küzd az egyház, illetve „az égi zsarnok“ nyomasztó parancsuralma és a materializmus „féreggé zsugorító“ tanításai ellen. Bölseletének alapvető salto mortaleja, hogy mivel öntudatunk végtelen érvényességű matematikai és logikai tételeket képes felfogni, nem véges, hanem isteni lények vagyunk, hiszen véges lény nem tudhat a végtelenről. Erkölcsi tudatunkban is az ősegyiség tudata és a lények közössége, azaz a mindent egyesítő isteni szellem nyilvánul meg.¹⁰³ Most azt kell még elérnünk, hogy a végtelen tudatához saját végtelenségünk öntudata járuljon. Így istenemberré magasulva meg fogjuk változtatni életünket is.¹⁰⁴ A 92-ben még Krisztushívó s a felvilágosodást különös élességgel támadó Schmitt 94-ben már azt hirdeti, hogy az erkölcsi tudattal ellentétben van „minden külső erőszakuralom, az osztályelőjogok, a vagyonnal járó minden hatalom, mely az embert pusztá eszközzé, szolgává teszi s más mint testvéri viszonyba juttatja, — mind e forma, mely gyilkosságon, rabláson, kizsákmányoláson, az erőszak különféle formáin alapszik.“¹⁰⁵ Még az erőszak ellen sincs jogunk erőszakot szembeszegezni. De kötelességünk leleplezni, erkölcsileg széttúzni. Így Schmitt eljutott Tolsztoj közelébe (levelezett is vele), anarchiát hirdetett, az egyház ellen intézett támadásait kiterjesztette az államra is, s mikor Állam nélkül és Erőszak nélkül című lapjaival (1896—7) a parasztság közt is terjeszteni kezdte tanait, a hatóságok felléptek ellene.

Sikabonyi szerint Komjáthy „verseinek rendezése közben kereste fel levelével és munkájával Schmitt Jenő doktor“, — ami tekintettel arra, hogy Komjáthy, kötete megjelenése előtt, majdnem teljesen ismeretlen név volt, nagyon valószínűtlen, vagy ha igaz, legalábbis magyarázatra szorulna. De

¹⁰³ Kepes Ferenc: Schmitt J. élete és tanítása, Táltos, 1918.

¹⁰⁴ Schmitt J. H.: Három előadás, Budapest, 1911. 27—37. l.

¹⁰⁵ Katechismus der Religion des Geistes, Bpest, 1894.

talált Komjáthy iratai közt Sikabonyi egy Schmitthez intézett levéltöredéket, mely elismeri e filozófus jelességeit, jelzi egyezéseiket: a mindennek megifjítására, gyökeres megújítására való törekvést s a szabadság, megismerés végtelen szomját, de rámutat „az utakban, eszközökben és még sok mindenben“ való eltéréseikre is.¹⁰⁶ Az kétségtelen, hogy Komjáthyt érdekelte Schmitt tanítása: Palágyi Menyhértet 1892 jún. 18-án írt levelében arra kéri például, hogy hozza magával Szenicre saját írásait, néhány új érdekes könyvet is, „De specialiter kérlek, hozd el a Schmitt Jenő legújabb könyvét“,¹⁰⁷ — amely a levél keltezéséről ítélve a *Die Gottheit Christi* lehetett. Verseiben is a gnózissal való foglalkozásra vall az „eon“ szó használata, mely örökkévalóság, illetve világekorszak értelemben a gnózis egyik terminus technikusa,¹⁰⁸ vagy az olyan sor *Pogány vagyok* c. versében: „*Olimp dicső követje hív*“, amely avult mitológiai szóvirágnak tetszik az első pillanatban, de rögtön jelentéssel telik meg, ha tudjuk, hogy Olimp követje nem más, mint Hermes, azonos az egyiptomi Thottal, az írás feltalálójával, aki az ezoterikus vallásokban az isteni titkok tudójaként szerepel. Komjáthy felfogásában gnosztikus elem, hogy a világot élő szervezetnek képzei, amelynek maga is része, hogy ember és világ közt, ember és ember, ember és isten közt nem lát áthághatatlan válaszfalat, hogy nézete szerint a világ különböző rangú formák lépcsőzetén emelkedik istenig, hogy az emberi és a kozmikus organizmus minden részletében azonos, hogy rendszere igazolására felhasználja a szám- és betűspekulációt:¹⁰⁹ keresi pl. a számok misztikus jelentését, szerepüket a világegyetem felépítésében és a kulturában,¹¹⁰ igazi kabbalista, illetve gnosztikus módon. Mivel azonban mindezt már 1892. előtt, tehát Schmitt kibontakozása előtt is megtaláljuk nála, lehet, hogy Spinózából, illetve a Madách Aladár közvetítésével megismert okkult irodalomból (J. A. Davis) merítette őket.

S a spinozizmus, illetve a gnózis tengerszorosán át Komjáthy kihajózik a misztika végzetes vizeire. Egy napon felfedezi, hogy isten benne, a szívében lakik. Valami titokzatos intuitív élményben kitérül előtte lelke titkos mélye:

EGYSZERRE

*Egyszerre egy varázsütésre
Megnyílt a szívem tiszta mélye,
És benne megnyilatkozik
Egy szédítőn mélységes ég.*

¹⁰⁶ 64. l.

¹⁰⁷ Közölve Libanon, 1937. jan.

¹⁰⁸ LEISEGANG: *Die Gnosis*, Kröners Taschenausgabe, 32. k. 1924. 390. l.

¹⁰⁹ LEISEGANG: *Id. mű.* 192. l.

¹¹⁰ Kézirattár, 117—123. l.

*Egyszerre egy nagy pillanatban
Fölpattant a zár s új alakban
Támadt föl az ódon világ,
Szemem boldog örvénybe lát.*

*Egyszerre egy dicső tudatban
Átfogtam magamat magamban.
Fölerém a szellem szavát
S megpillantám istent magát.*

*S egyszerre megdöböntem én,
Hogy nesz nélkül lépett felém
A meztelen szépség maga,
A lélek ős, örök dala.*

*S a rémes-édes pillanatban
Magamat végleg megragadtam;
S hol minden érzés összefolyt,
Éreztem én mennyet s pokolt.*

*S hol egymást metszi két világ,
Két szem egymás mélyébe lát;
Hol minden eszme összeforrt,
Legyőztem én mennyet s pokolt.*

*Legyőztem magamat magamban,
S az örök gyönyörforgatagban
Egyszerre megnyílt az ég:
Szent egység, boldog összeség!*

Ráismerünk az itt leírt élményre: nem más ez, mint az úgynevezett unio mystica. Ha egybevetjük a leírást (vagy azokat, amelyeket Komjáthy más verseiben ad a maga különös elragadtatásairól) a misztika valamely tudományos ismertetésével, kétségtelenné válik, hogy ezzel van dolgunk. Eisler *Handwörterbuch der Philosophie* c. könyve például így határozza meg a misztikát: „Mystik ist die Lehre, dass die Gottheit, das Göttliche, Absolute, Unendliche sich unmittelbar durch eine höhere Art der „Intuition“, der gefühlsmässiganschaulichen Versenkung in das Übersinnliche, welches in der Tiefe des eigenen Gemütes des Erkennenden zum Durchbruch kommt, erfassen lasse. Im Zustande der Ekstase, des Hinausgehens über alles Sinnliche und Verstandesgemässe, Begriffliche, über alle Gegensätze und Unterschiede des Gegebenen fühlt sich der Mystiker eins mit dem göttlichen Unendlichen,

All-Einen, mit dem er sich liebevoll vereinigt. Der Mystiker schaut (in der Phantasie) sich und die Dinge vom göttlichen Leben durchströmt; durch eine (vermentlicher) höhere Art der Inneren Erfahrung erfasst er das Göttliche als seinem und der Dinge Wesen Immanentes, Einwohnendes. Die Mystik tritt in verschiedenen Formen auf: bald teosophisch, bald mehr naturalistisch-panteistisch; es gibt eine heidnische und eine christliche Mystik, aber fast allen Mystikern ist der Zug zum Pantheismus gemein.¹¹¹⁻¹¹² Mint látjuk, mindez szóról-szóra illik Komjáthyra. Mégpedig pontosabban: a misztika két válfaja közül az övé a pogány, helyesebben felekezetenlküli misztika, hiszen Jehova, Jézus vagy bármely bibliai képzet helyett csak egy személytelen isten szerepel élményeiben. Az ő rajongása istenért akár ateizmusnak volna mondható:

*Istennek óriás szerelme
Átjárja minden izemet.
S ami hevít, amit imádok,
Csak önnön lelkem lelke az;
És legyen üdv vagy legyen átok,
Csak lelkem átka, üdve az. (14. l.)*

S még szebben mondja el isten-keresésének történetét:

*Istent kerestem. S mutogatták
Pörén nekem az istenadták;
Az áhitat undorba fult.
Utáltam őket istenükkel,
Sosem nyílik az ő szemük fel, —
Kezem most önszívembe nyult.
S egyszerre mindent megtaláltam,
És ragyogó színekre váltam,
Levellek hosszú, méla gyász!
Örök gyönyörben, gyors viharban
Kizengem mélyid én a dalban,
Lelkem, te istenlakta ház! (20. l.)*

Szenici döntő élménye, mostantól kezdve költészete fő tartalma ez. Komjáthyt aki, mint megfigyeltük, ifjúkorától sóvárgott a transzcendens megismerésére, nyilván utolsó éveinek — özvegye által említett — titokzatos idegbaja segítette végül az istenüléshez. Ő is, mint a misztikusok, szüntelenül a titkos istent keresi s végül váratlanul a maga lelkében véli feltalálni; e rátalálást nála is elmondhatatlan, földöntúli gyönyör kíséri; ő is annak az illúziónak

rabja, hogy „Látja a szellemnek világát, Látja a fényt, az ősnapot“; ő is úgy érzi, mint a misztikusok általában, hogy ebben az élményben újjászülett; élményének nála is alig van egyéb tartalma, mint hogy valami fényeséget lát magában, amelyet istennek tart, közben gyönyörben úszik, ég, de nem bír elégni, meghal s minden pillanatban újraéled; ezért a minimális tartalmú élményt utólag nem is tudja leírni; amint Palágyi Menyhértnek üzeni: „Pár reszkető ígét rebegtem, De mit láttam, leírni nem tudám!“ Csak aki ezt átélte, érzi, mint ő, hogy „Kit megcsapott már ama nagy Szellemvihar, az őserő: A földnek immár halva az, Érdekfonált nem szóhet ő“, csak az sóvárog az élve elézés után, mint Komjáthy: „El akarok égni, Magasba lobbanni, Magamat még élve Az égbe ragadni.“ (304l.) Misztikus vonás az egyéniség ama nagyrabecsülése is, amelyet némelyek nietzschei arisztokratizmusnak véltek nála. Amint a miszticizmus egyik kutatója írja: „Diese reine Seele wird in der Mystik auf das höchste gewertet. Von unendlicher Bedeutung ist der Mensch, sofern er die ewige Idee der Menschheit in sich entfaltet und ein Ebenbild Gottes ist.“ Ennyiben a miszticizmusnak individualista jellege van „in aristocratischem wertbetontem Sinne.“¹¹³ Misztikus vonás az is, hogy Komjáthynak nincs szüksége isten felé közvetítőre, sem Jézusra, sem az egyházra, hanem közvetlen kapcsolatot keres istennel.¹¹⁴ S a misztika különböző típusai között pontosan megtaláljuk a Komjáthy-féle változatot is. A mágikus misztika ez. Ez ugyanis az egyéniségnek és személyiségnek tulajdonítja a legnagyobb értéket. „Ja, man kann sagen, dass sie die Individualität heilig spricht. Das Göttliche, das ich besitze, ist vor allem dieses: Ich und Persönlichkeit zu sein.“ A mágia az istenhez hasonlóság gondolatát az istennel való azonosság eszméjéig fokozza s úgy véli, hogy magát istent is akarata alá tudja hajtani. „Ha a misztika tiszta formáiban a lélek eltűnik a mindenható istenség előtt, a mágikus felfogásban az a veszély, hogy az istenség tűnik el a mindenható lélek előtt.“¹¹⁵ E mágikus miszticizmus alapján írja Komjáthy: „„Már él, ha érzem, gondolom.“ S a mondottakkal függ össze, hogy néha istennek tartja magát (természetesen nem a szó zsidó-keresztény értelmében):

*Ha összedőlne, rámszakadna
E zengő, fényes, órjás egyetem:
Szivemből új világ hasadna,
Csodás, gyönyörberengő, végtelen. (325. l.)*

A leírt élmény az alapja ismételt ujjongó önistenítésének. Se vége ennek, se hossza. Ezt ismétli: *Elmélyedés, Himnusz, A multból, Nem sírok többé, Újjászületés, Rejtelmek, Harmónia, Vágyom a bűvös, Meg tudnék halni, Ifjabbodás,*

¹¹³ G. MEHLIS: Die Mystik (Bruckman, München, 1927.) 18. l.

¹¹⁴ U. o. 22. l.

¹¹⁵ U. o. 41. l. — Komjáthy miszticizmusára rámutatott SOMOGYI MÁRIA (Debrecen): A XIX. század miszticizmusa, Literatura, 1938. 361. l.

Életkor, Mérték, Szállj magadba, Apokalipszis, Hagyatok élni, Hurrá, A koldus Lelkemből zengem, Barátomhoz, A semmi, Múzsámhoz, Megnyugvás c. verseiben.

S ha tudjuk, hogy isten az ő nyelvén nem a zsidó-keresztény vallásnak a mindenségtől áthidalhatatlan távolsággal elválasztott hatalmas istenét jelenti, ha tudjuk, hogy szerinte mindent lélek hat át s e lélek nagysága szerint az „isteniben“ fokozatok vannak, kevésbbé hökkent meg, hogy magát Messiásnak tartja (l. *Elöntöm lelkemet és Újjászületés* c. versét). A Messiás nála annyit jelent, mint igazi költőnek lenni, hiszen „a költészet vallás, a költő Messiás“ (207. l.), oly valakinek lenni, aki megpillantva magában az istent lélekben újjászületik s az emberek erkölcsi átalakítására tör. *A kis lelkek* c. szép szatirikus versében Messiásnak is rajzolja magát és szellemes gúnyal világít rá, mely ijedten húzódnak el tőle a rohadt békéjüket óvó filiszterek:

*Oh boldog tengés, enyhe rend,
Nyugalmas, kéjes rothadás!
Vérünk lassan s bizton kereng,
Távozz el tőlünk, Messiás!* •

*Kerüld el csendes berkeink,
Tengődni hagj minket tovább!
Szemünk a napba nem tekint,
Drágább nekünk a mécsvilág!*

Így érthetővé válik, mit jelent nála az istenülés különös fogalma. E szó, mely Csokonainál, illetve Kölcseynél villan fel először irodalmunkban, érthetően sokat szerepel Komjáthynál, hogy aztán, valószínűleg innen, Ady szótárába menjen át. Komjáthy szerint ugyanis:

„Istennek lenni! egyetlen, dicső cél.“

Jelenti ez néha a mindenhatóságot, álmai megvalósításának vágyát („*Mind semmi az, ki minden lenni nem vágy, Kislelkű, szolga nép és gyáva pór*“, 275. l.), néha meg amaz isteninek felizzását lelkünkben. Komjáthy beszél a bús fakó poéta „istenült agyáról“ (74. l.), lelke hajlokának „megistenüléséről“ (167. l.); aki lélekben újjászületett, az „*Megistenült lény, önvilág, Egy szikra isten homlokából*“ (278. l.); az is megistenül (296. l.), akit ő újjászül eszméivel; a szerelem gyönyörében is istenülni érzi magát (350. l.); s a kedves alakját is megistenülni látja. (364. l.) Néha szinte úgy tetszik, önmagát teszi isten helyére: „*Az ember bennem istenné lett*“ (*Pogány vagyok,*), „*az isten lakik e szívben*“ (309. l.)

Mindez természetesen képtelen légvár. Ha a mindenség átlelkesítését költői feltevésnek még elfogadjuk is, Komjáthy hitét abban, hogy a testből a halállal kiszabadult szellemünk tovább él, s előtte tárul ki a világ igazi

lényegének titkos birodalma, valamint azt, hogy ő emberfölötti lény, Messiás, a világ központja, lelkében ott látja a világ isteni magvát, meghökkent idegenkedéssel nézzük, mint beteg agyrémeket.

Komjáthy épp akkor legtragikusabb, mikor legjobban ujjong. Ha észrevesszük, hogy ez az ujjongás voltaképp nem holmi naív megelegedés, hanem a szenici burzsoák durva lármáját dacosan túlharsogó polémia, botcsinálta boldogság, tragikus öncsalás, ha az ujjongásból kihalljuk a túlkiáltott nyögést: szánva, megrendülve, lélegzetfojtva kezdjük figyelni ezt a folytonos eksztázist, ezt a szenici istenülést. Művészi szempontból azonban kár, hogy a versek nem rajzolják fel a társadalmi háttérrel s ritkán vallják be a fájdalmat, amelyet az ujjongással le kell győzniök, általában magunknak kell beléjük olvasott életrajzi adatok segítségével meglátnunk a soraik mögött folyó drámát s életteljesebbé tennünk őket.

Illés szekeren, rajongások, álmok tüzeiben száll Komjáthy egyre följebb, föl, föl — egészen a neuraszténiába. Mert ez a magatartás csak ott végződhetett. S ez a kritikája. Komjáthy az élete végén már „boldog“. Érzi, látja a végtelent, lobog, ragyog, — de ez már az idegösszeomlás küszöbe. Ha csak a verseit olvasuk, azt lehetne hinnünk, hogy élete drámája misztériummal, égi üdvözüléssel zárult. De épp amit üdvözülésnek érzett, objektíve a tragédia utolsó felvonása volt.

S mégis: kevés volna azt mondanunk, hogy Komjáthy „istenülése“ összefér haladó voltával. Hiszen ő épp azért harcol, hogy istenül. A lelkében teljes boldogságot találó misztikus rendszerint elfordul ugyan az emberiségtől és elszigetelődik annak harcaitól. De nem mindig van így. Jusson eszünkbe, hogy Ady is ír istenkereső verseket, még hozzá egyidejűleg forradalmi verseivel.¹¹⁶ Komjáthynál is megfigyelhetjük forradalmisága és miszticizmusa egyidejűségét: a *Viharének* 1893. júl. 22-én, az *Egyszerre* és a *Meg tudnék halni* pedig öt nappal később, júl. 27-én született. Láttuk azt is, hogy Komjáthy páratlan szenvedéllyel vágyik az élet-óceánnal való egybeömlésre, tette, a szeretet uralkodóvá tételére, az élet irányítására. Hogy találhatta mégis boldogsága kiteljesedését a magányos misztikus élményben? Ugy, hogy másutt nem találhatta meg. Hiszen Szenicen már csak nyelvi válaszfalak miatt sem juthatott a nép közelébe. Az egybeömlés vágya hát, amely nem lelt utat a közvetlen környezet felé, a belső élmény káprázatában, a lelkében felidézett „istenség“-gel való egybeömlésben elégtelt ki. Ez az egybeömlés persze önámítás volt; s amint misztikájában előtör az ember-szeretet, úgy másfelől forradalmiságába belevegyül némi misztika (*Nazarénus dal*). De az ő misztikus élménye mégsem elszakadás vagy menekülés az étlettől, hanem — bár elhibázott — kísérlet a teljesebb élet megtalálására; boldogsága épp e rátalálás hiedelmén alapszik. Forradalmi és misztikus verseinek

¹¹⁶ RÉVAI: Irodalmi tanulmányok, 194. l.

egyidejűsége is bizonyítja, hogy Komjáthy a misztikus élmény kedvéért nem mond le a hareról; bár közeljut a tolsztoji elvhez: „Ne állj ellent a gonosznak“, a lélek isteni voltába vetett hite alapján annál nagyobb erővel hirdeti, hogy az elnyomás istentelen. (*Nazarénus dal*).

Komjáthy az irodalmi és politikai életben ingadozás nélkül mindig a szélső baloldalt képviseli. Mint láttuk, gyűlöli Gyulait és követőit, sőt még Aranyt is elítéli, mert szerinte lemondott a nemzeti függetlenségről és filiszteri igénytelenséget hirdet. Szemében Petőfi a legnagyobb magyar költő, a kortársak között pedig Vajda János, (Tolnai Lajost is szeretheti: egyik regényalakját, Közli Józsefet egyik versében is idézi); barátai is az ellenzékhez tartoztak. Láttuk, politikai téren is szembenállt Tisza Kálmán rendszerével s helyette nem ennek valami javított kiadását kívánta, a régi rossznak reformokkal foltozását, hanem forradalmi megújulást, szocialista utópiát álmodott; gyűlölte az uralkodó osztályok ostoba pompázását, szívtelen gögjét, azt a rendet, amelyben a dolgozó tömegek nyomorával élősdi kevesek kirívó jóléte áll szemben. Schlauch Lőrínchez írt verséből is kiderül, hogy élesen elválasztja magát a papi „eszményiség“-től, mely csak az önzést és a fennálló társadalmi rend védelmét takarja; az igazi eszmény szerinte fegyvert ragadtat a nép felszabadításáért.

Mi a magyarázata, hogy ez a kétségtelenül ellenzéki, néha forradalmi költő — éppúgy, mint több ellenzéki bajtársa — a filozófiában mégis az idealizmus káprázatai közé téved? Hogy lehet, hogy míg az uralkodó politika íróhívei az ismeret-elméletben egy — bár naív — realizmus álláspontján vannak, ők a filozófiai idealizmust vallják? Azt hiszem, hogy Gyulaiék naív realizmusa társadalmi meglegedettséget takar, Komjáthyék szellemhite elégedetlenségből, a társadalom problematikusságából fakadt; antimaterializmusuk is egy oly erkölcsi anyagelvűség ellen irányul, amely mögött a pénzimádó lelketlen burzsoáziát érezték; a szellem hangsúlyozása náluk az értelmiség lázadása, amelyet a kapitalista élet fojtogat.

Igaz, Komjáthy filozófiája az elszigetelődött egyén filozófiája, aki sem a fizikai munkát, sem a munkást nem ismeri. S megállapíthatjuk, hogy az izolált én mondanivalója nemcsak egyre üresebbé és egyhangúbbá, de egyre irreálisabbá is válik. Komjáthy a képzelgés, önámítás meddő, sőt káros útját járja.

De ne feledjük, hogy Komjáthy nem a haladástól szigetelődik el, hanem a félféudális Magyarországtól. Aztán meg ez az első pillantásra végletesnek látszó elszigeteltség nem is olya n teljes, mint első pillantásra látszik. Komjáthy észreveszi és megszólaltatja a társadalmi nyomort, s ha nem is mondja ki világosan, félreérthetetlen, hogy az „istenülés“, mellyel elszigetelődésére válaszol, *nem egyéb, mint felelet az elembertelenedésre*, védekezés az összezsugorodás, a megsemmisülés ellen, mely a polgáriiskolai tanítót Szenicen fenyegette,

lázadás a kapitalizmus, az állam és egyház ellen, a pénz és állami bürokrácia durva hatalmai ellen, dac a hitvány, ostoba és zsarnoki környezettel szemben.

Lukács György jellemzése szerint 1848. után, mikor a beérkezett polgárság minden erejével azon van, hogy megőrizze hatalmát a feltörekvő proletariátussal szemben, a filozófia nem vethet fel kényes társadalmi kérdéseket, sőt örködni kell, hogy senki se hágja át a lényegismerés lezáró korlátait, hogy senki se vonjon le se a gazdasági, se a társadalmi tudományokból olyan következtetéseket, amelyek szerint nem a kapitalizmus az egyedül üdvözítő társadalmi rend, se a természettudományokból olyanokat, amelyek a vallások tételeivel összeütközésbe kerülhetnének. A világnézet kérdését, mint a tudomány számára hozzáférhetetlent, mint tudományos értelemben megoldhatatlant, ez a filozófia elvileg elutasítja. Az értelmiség alkotja ezt a filozófiát a maga számára, a szigorú polgári osztály-determináción belül. „Az osztálykompromisszum gazdaságilag jóllakott kora lustán, gyáván elfordult minden világnézeti kérdéstől, feleslegesnek tartott minden foglalkozást ezekkel a kérdésekkel, tudománytalannak bélyegezte az előző korszak világnézeti törekvéseit.”¹¹⁷

Nos, Komjáthy felvet világnézeti kérdéseket s megoldásukat haladó irányban keresi! Gyűlöli a fennálló állapotokat, társadalmat, kultúrát, s újat keres. Magatartása egy értelmiségi ember lázadása a félféudális Magyarország ellen. Ez az eltérés a Lukács-leírta helyzettől nyilván onnan ered, hogy az egykorú Magyarország barbár viszonyai az értelmiség számára sokkal tűrhetetlenebbek voltak, mint Nyugaton, hiszen nálunk még a polgárságnak magának is volt követelnivalója. Igaz, Komjáthy nem ismeri a gazdasági alapot, de azért bírálata nemcsak a kultúrára és a privat erkölcsre terjed ki, hanem felveti a hatalom kérdését is, hiszen ki akarja venni a hatalmat az uralkodó osztály kezéből és a „szellem“, azaz az értelmiség kezébe akarja adni. Azonban sem arra nem volt elgondolása, hogyan történjék a hatalom elragadása az uralkodóosztálytól, sem annak nem látni világos nyomát, mit kellett volna aztán szerinte a szellemnek a megszerzett hatalommal csinálnia. Annyit látni csak, hogy Komjáthy szemében elviselhetetlen bűn volt a nyomor létezése, s valami gazdasági igazságosság elérését a jövő sürgető feladatának tartotta. Olyan ember lázadása az övé, aki elvetette a fennálló viszonyokat, de a megdöntésükre alkalmas módszert nem ismeri. Mintha a költők diktatúráját akarná, lila forradalmat. S ha azt mondja: „Istennek lenni! egyetlen dicső cél“, ez valamivel több a helyes forradalmi célnál és valamivel kevesebb. De ha az „istenüléssel“ egy téglát sem lehetett leverni a félféudális Magyarország épületéből, mégis elragadtatva érezzük benne a rossz gyűlöletének, egy igazságosabb társadalom elszánt akaratának hatalmas lendületét.

IV.

A 70-es évektől kezdve az egész európai művészetben észrevehetjük a szubjektivizmus előnyomulását a világ objektív ábrázolásának rovására.

¹¹⁷ A polgári filozófia válsága, Budapest, 75., 76. és 80. l.

Megfigyelhető ez a festészeti impresszionizmus és a költői szimbolizmus térhódításában egyaránt. Szemmel látható, hogy a századvég emberét nem érdeklik a külső dolgok, csak a saját hangulata fontos számára. Nálunk Vajda Jánossal kezdődik ez a magatartás, még határozottabbá válik Komjáthynál és kortársainál, majd tovább erősödik Adynál és a Nyugatnál, s az objektív ábrázolás csak Illyésnél és József Attilánál tér vissza költészetünkbe. Nem könnyű magyarázatát adni e nagyjelentőségű fordulatnak. De az előidéző mozzanatok közt minden bizonnyal szerepe van a nagyvárosnak, mely óriási méreteivel, ügylátszik, idegen marad a benne élőnek s ellentétben a falusi étellel, szórakozott közömbösségre nevel a környező dolgokkal szemben, annak a mély kedvetlenségnek, amely a kapitalizmusszülte csalódásból s a liberalizmus nyilvánvalóan ki nem elégítő voltából keletkezett, a töprengő, kérdező befeléfordulásnak, mely ennek következtében új utakat keresett, az önmagával foglalkozásnak, mely természetesen következett be, mihelyt az ember szenvedett a világban, Schopenhauer és Kant e pesszimista korhangulatban megnőtt tekintélyének és népszerűségének s velök ama filozófia nagy elterjedésének, mely szerint az érzéki tapasztalat nem mutatja nekünk a magánvalót, a dolgok igazi mivoltát, csak a jelenséget, Maja fátylát, amely pedig a bölcsét nem érdekkelheti.

A szubjektivizmus előnyomulásának, az objektív világtól elfordulásnak egyik legélesebb tünete a századvégen az álom szerepe a lírai költészetben. Mikor ugyanis a költők nem látnak többé lehetőséget a valóság szebbé alakítására, megálmodják maguknak azt. Ekkoriban születik az a felfedezés, hogy az álom szép és költői, mégpedig azért szép, mert a csúf valóság ellentéte. Derűre-borura emlegetik. Reviczky egyik legfőbb gyönyöre, ha álmodozhat (I. Ősz felé c. versét). Kiss József *Ágota kisasszony*-a is az álom, illetve a rögeszme iránti rokonszenvet fejezi ki. Komjáthy, aki mindenben merészebb náluk, valóságnak veszi az álmait s tudatosan azok segítségével akarja elviselni szenici életét:

*Tömérdék seb borítja testem,
Tudom, hogy el kell vérzenem;
A durva, átkos küzdelemben
Csak átok s fájdalom terem:
De én a tépett, büszke zászlót
A véres ádáz harcokon
Szorítva görcsösen kezembe,
Csak álmodom, csak álmodom. (175. l.)*

Költeményt is ír az álomról (*Álom*), amelynek mottóját Poetól veszi. S nem véletlen, hogy felfedezi ezt a költőt, aki az amerikai kapitalizmus elől menekült az álmodozásba. Komjáthy a magyar álomlira legradikálisabb képviselője, az a szerepe a magyar líra fejlődésében, ami a világlírában Poe-é:

mindketten a szimbolizmus előfutárai. A *Nyugat* költői épp oly rajongva fedezik is fel őt, mint Poet Baudelaire valaha.

Tagadhatatlan, hogy szembeszökő eszmei és művészi fogyatkozásai vannak s ezek összefüggnek lelki-szellemi élete leírt sajátosságaival. Nyelve elvontságán kívül főképp utolsó verseinek unalmas önisméltése és bőbeszédűsége zavaró (l. pl. *Anyámhoz, Himnusz, Szerelem* c. költeményeit.) Komjáthyt inkább rögeszmék, sőt néha téveszmék ihletik, mint a ráeszmélés, mégpedig egy-egy látott képben ráeszmélés a világhoz való érzelmi viszonyára. Tudjuk, őt magát is állandóan nyugtalanította lényének az a kettőssége, hogy sem költő, sem filozófus nem volt kizárólagosan. Nem véletlen, hogy erről az oldalról próbálja megközelíteni a Shakespeare-kérdést is. *Shakespeare és Verulami Bacon* c. korai vázлата szerint ugyanis: „A lélektani processus, mely a filozóf fejében végbemegy, teljesen különbözik attól, mely a költő agyában lefoly. Ha egy Shakespeare csoda, egy Bacon-Shakespeare még sokkal nagyobb csoda.“¹¹⁸ Pedig ő maga efféle csoda volt, költő és filozófus egy személyben. 1880. aug. 30-án azt írta Reviczkynek: „Dacára többször nyilvánított ellenkező véleményednek, én még mindig azt hiszem, hogy költő leszek. Különben bennem nagy harc megy végbe a költő és filozóf közt, melyről csak én tudok. Néha úgy érzem, hogy egymagában sem a költészet, sem a filozófia nem elégíthet ki.“ Ez a belső harc sosem oldódott meg s állandó feszültségben, ha ugyan nem meghasonlottságban tartotta őt. Palágyi Menyhért említi emlékbeszédében, hogy e két hajlam összeegyeztetésének kérdése szüntelenül foglalkoztatta s nem szünt meg róla beszélni. S mintha meg akarná magát győzni ama csoda lehetőségéről, egy kéziratot jegyzetében Poet úgy írja le, mint akiben szív és agy együttműködik: „Nála a legelvontabb abstrakcióra is az egyéni passio bélyege van sütve, a legobjektívebb szemlélődést is a legszubjektívabb melankólia lengi át. A gondolat legvilágosabb fényének ragyogásával egyszerre érezzük a legintenzívebb fájdalom melegének pokoli lehelletét. Mintha a „Kritik der reinen Vernunft“ tiszta, kemény ércét látnók egy óriás kohóban, néhányezer foknyi melegben megolvadni! Valóban az embernek már semmi sem lehetetlen. A tudomány feltalálta, hogyan kell meleg jeget előállítani, s Poe egy élő organizmusban éppily ellentéteket egyesít. Mintha egy gleccser csúcsáról izzó hógörgetegek rohannának le s egy tűzokádó kráterből jéglavínák törnének elő.“¹¹⁹ Juhász Gyula találóan állapította meg, hogy Komjáthy „tiszta platonikus. A jelenségek színes világából a dolgok lényegének kristályos igazságába lát, ez a látás valódi látomás lesz nála, amely extázisba hozza.“¹²⁰ Az következett ebből, hogy nem egy-egy konkrét dologgal szemben éli át s így nem is képben mutatja be érzéseit. Inkább az erdőt látja, mint a fát. De az elvont fogalmiság, mely könnyen válhatott volna költőietlenné,

¹¹⁸ Széchényi Könyvtár kéziratára, 127. l.

¹¹⁹ Idézve Sikabonyi könyvében, 164–5. l.

¹²⁰ Független Magyarország, 1910. febr. 13.

Komjáthynál valóságos önkívületet, révülést vált ki s olyan érzelmi tüzessel jár együtt, amelyhez foghatót csak Petőfinél tapasztalunk. Művészi ösztöne azt is elkerülte, hogy böleselkedő okoskodás, elemzés nehézkesítse el verseit; líráját csak abban az értelemben mondhatjuk filozófiainak, hogy érzelmei és filozófiája kölcsönösen megtermékenyítették egymást: érzelmei jelölhették ki filozófiai problémáit, filozófiája meg mélyebb, szélesebb, simább medret ásott azok kiáradásának. Úgy is lehetne mondanunk: verseiben azokat az érzelmeket fejezi ki, melyekből a filozófus problémái származnak, vagy amelyek eredményeinek megtalálása után eltöltik, magát a filozófiai elemzést és spekulációt szerencsésen el tudta vezetni elméleti írásaiba, illetve töredékeibe.

Van azonban Komjáthy képzeletében valami eredendő elvontság. Az egyes konkrét dolgok helyett rögtön azok fogalmát fogja fel, tekintete a mögöttük rejlő titokra vagy a világegyetemre irányul, természetesen, hiszen a misztikus a végtelent keresi (szemben a költővel, aki érzékelhető dolgokra válaszol). Összes verseiben alig találunk egy-két olyan képet, amelyet le lehetne rajzolni. Ha könyvére gondolunk, tárgyak helyett fényt látunk magunk előtt, mely elborítja a világot. A kivételek közé tartozik a *Hópelyhek*, amelyben a hulló fehér hópelyhekben sötét gyászatomokat lát, démonokat, amelyek őt is eltemetik; „*ha majd a szörnyű óra jön*“ — jóslja, — ő is gyász-atom lesz s együtt bolyongja és nézi velük az élet- és haláltusát. Csak kiváló költő tudta a kietlen szenici tél kísértetes hatását ilyen eredeti és dermesztő látomásban megérezkíteni. Kivétel *A hó alól* c. költeménye is, mely a nyomasztó szenici sivárságot a hó alá temetett élő ember képével fejezi ki. Nagy Sándor festőművész, aki Komjáthy verseinek illusztrálására vállalkozott, nemcsak esztétikai megfontolásból, hanem a Komjáthy-versek okozta kényszerűségből is úgy oldotta meg feladatát, hogy szoros értelemben vett illusztráció helyett a vers érzelmi tartalma által inspirált, de képszerű tartalmától független könyvdísz rajzolt.¹²¹

Fokozza ez elvontság papírizú benyomását, hogy Komjáthy nyelve oly nyelvújításos szavakkal van átszőve, annyira híján van a népi nyelv gyökeres, ízes szavainak, mintha nem Petőfi és Arany után, hanem Bajza korában élt volna, vagy mintha nem színmagyar vidéken és környezetben szívta volna be, hanem könyvből tanulta volna a magyar nyelvet. Ilyen szavakat használ pl.: vérvihar, homormű, dulatag, szívpokol, légután, természetlen, anyagélv, istenég, telj, öntelen, vérvágy, vágyhév, tökélet, dicskép, pompakéj, eszmekéj, tettgyönyör, álomész, pompafény, szellemüdv, rózsalég, csába, dőzs, hótél, mélyehatlan, hábor, méltány, lobor, életész, (= biográfus), szárnyi szellem, haláli vágy, csábék, mazur, tüzi nap, porgyönyör, csilla, támolytalan, szomj-meleg, füstí szárny. Le tudott írni ilyen groteszk, selypítő sorokat: „Nem üdvözít a bűnöröm: Az eszmekín lesz dicsköröm“ (51. l.) Egy nyelvész e szavak alapján azt hihetné, hogy a költő a mult század elején élt. Komjáthy láthatóan

¹²¹ Független Magyarország, 1910. jan. 26.

igen szereti — német módra — a főnévi összetételeket, a szabálytalanul megkurtított szavakat, az -s- végű jelző helyett az -i jelzőt, stb. S nem elég az idegenszerű szókincs, oly erőltetett és nehézkes nyelvtani szerkezeteket is használ, mint: „...véreztem én is metsző S kővémeredtem zord tekintetén“ (242. l.), „Iszapgázolni újra keltének A vak sötét fenékre tapadandó“ (168. l.). Szinte elképzelhetetlen, hogy e keresett nyelv palóc kiejtésű ajkon hangzott fel. Csodálkozásunk annál indokoltabb, mert Komjáthy nemcsak tökéletesen tudott magyarul, hanem nyelvészeti tanulmányokkal is foglalkozott s meggyőződése volt, hogy a népi nyelv ad, a nemzet öntudatlan ősi megismeréseit rejtve magában, nemzeti jelleget az irodalmi műnek. Ha még azt is megfigyeljük, hogy prózai munkáiban, töredékeiben és jegyzeteiben nem él a felsorolt nyelvi furcsaságokkal, alig gondolhatunk mást, mint hogy verseiben valami különös nyelvesztétikai tévedés hatása alatt (talán a megvetett népnemzetitől akarva megkülönböztetni magát) kereste a nyelvújításos modorosságokat.

S mégis: ki nem érzi Komjáthy nyelvének költői erejét? Igaz, ez a nyelv nem plasztikus. Ebből a szempontból nagy hanyatlást mutat Arany nyelvéhez képest. A század utolsó negyedében az új költészet általában nem plasztikus. Reviczky-nél, Kiss József-nél, Ábrányi Emil-nél, de legfőképp Komjáthy-nál egyaránt megfigyelhető, hogy a hangulat előmlik a verseken, anélkül, hogy tárgyak képeiben öltene testet. De a plaszticitás hiányáért kárpótolnak valamivel: zeneiséggel. Mondhatni az emberi kapcsolatok „Verdinglichung“-jával párhuzamban megindult a költészetben az „Entdinglichung“. Továbbá: Komjáthy képzelete színek és vonalak helyett fényözönt áraszt, amely elmeríti a tárgyakat. Öndícséretnek szánja, de önkritikának is találó, mikor úgy jellemzi világát: „Álomból napja, fellege.“ (*Óh légy enyém*). Ahogy Babits egy ízben önmagát jellemzi, rá egyáltalán nem, de Komjáthyra annál inkább illik:

*Egy furcsa vidéken élek,
Amelynek a hold a napja,
Amelynek a teste a lélek
És lege a semmi habja.
Folyóvíze léghabáram,
Puha földje álompárna,
Amelynek élete álom,
S maga a halál az álma.*

*(Modern festmény B. M.
modorában.)*

S ismétlem, Komjáthy nyelve mégis költői. Ezt újszerű és finom megérzéseken alapuló nyelvi találataival éri el, aminő pl. boldogságának merész kifejezése:

*Hattyú lebeg a ringó vizen:
Az én gyönyörben úszó szívem;
A fénybogár a rózsakelyhen
Az én gyönyört sugárzó lelke;
A pillangó levelek szelyén
Az én gyönyörtől ittas elmém. (353—3. l.)*

Érzékinek és gondolatnak ily merész összekapcsolása Komjáthyt a szimbolizmus önkéntelen előfutárává teszi. De nem természetes stilisztikai kifejezése-e a szimbolizmus a pantheizmusnak, amelynek tanítása szerint mindent lélek hat át? Csak kitűnő költő találhatott rá a kietlen magány és a megértő társakra sóvárgás oly szívenütő kifejezésére is, mint:

*Csupán a boldog csillagokra
Néztem föl a nagy éjszakán,
Velük keringve és lobogva
Epedtem fensőbb lét után,*

ahol a társtalanság szomorúsága és a társak után való vágyódás szinte öntudatlanul, de annál fájdalmasabban sűrűsödik össze és búvik meg a „boldog” jelzőben. A *Hagyjatok élni* vége a boldog álmodozás festése után váratlan és megható:

*És halkán járok, ködruhában,
Ha lábam köztetek halad,
Pedig a roppant fénytehetől
Szegény szívem majd megszakad.*

Adyig nem írtak oly merészen eredeti sorokat, mint „a jövő sötét méhébe fejlődő, Életre zokogó napok.” (373. l.) Egyik kedvelt nyelvi eljárása a paradoxon, az ellentétek egybekapcsolása (l. pl. *Kereslek* c. költeményét). A lényeg megragadására törő tekintetével gyakran mottószerűen tömör formulákat talál a maga és helyzete jellemzésére, mint pl. „börtönben *sinylő végtelenség*” (149. és 257. l.)

Mint a csillagász a távoli égitestek anyagát fényük spektrálanalíziséből, úgy a költő lelki tartalmát képeiből állapíthatjuk meg. Komjáthyt az egyes tárgyak, mint láttuk, nem érdeklik ugyan, de amellet erős fogékonysága van a természet iránt. Így mikor a *Haldokló nyár*-ban „Vérezni millió sebekből *Látja a nagy természetet*”, megvizsgáltja, hogy gyermekei, a virágok együtt szenvednek és halnak vele, s ő is szeretne együtt elszállni a haldokló nyárral, hiszen „*Óh mit is van keresnem itten, Ha napszemed már nem ragyog?*” Finom elképzelése, hogy alkonyatkor

*Rejtelmes vágyban most a tárgyak
Kinőnek önmagukból és kinyújtják
Ki-ki merészen hosszú szelleműjját;
A léttel összefoly a nemlét,
Nem érzik már vasfegyelmét
Annak, ki ősjogon uralja őket.*

Ha e verseket olvassuk, rájövünk, hogy Komjáthyt nem filozófiai spekuláció, hanem költői érzékenysége vezette a pantheizmushoz.

Kedvenc tájai a ragyogó nyár és a vihar. Minden rezzenésében megnyilatkozó teljes lelki egysége ugyanis a tájakhoz való viszonyában is megmutatkozik. Az a táj, amelyben otthon érzi magát, legfőképpen a nyári táj. *A nyár dalaiból* címen így énekel:

*Hadd zengje más a méla őszt:
A nyár szerelme hév dalom.
Ujjongok: ez az én időm,
Én a nyarat magasztalom!
És a napot, a perzselőt,
Zenit napját üdvözlöm én;
Szivembe hull minden sugár,
Szivemből árad szét a fény.*

Nem ismerünk költőt, aki olyan testvéri érzéssel és olyan odaadó gyönyörrel olvadt volna fel a nyárban, mint ő. Nem egyszerűen természeti évszak ez neki, sőt nem is puszta jelképe az életnek és a gyönyörnek, hanem napisten megnyilatkozása, s ez az istenítés nála több, mint költői metafora: pantheista hitvallás. A naphoz ódát ír s úgy ünnepli:

*Nem puszta por, lélekben élek én:
Az örök nap lelkéből lelkezém.
Ah érzem: szellemek vagyunk.*

(A nyár dala, 6.)

Viszont a gyász és iszony kétségbeesésével szól az ősrről és a télről. Télen

*A táj mint egy hulla fekszik,
Istennel nem vetekszik
A kifáradt gondolat.*

(T él.)

S persze, amint egy fellegrésen áttör a nap,

*Egy sugár csak mi aláfol,
S már gyönyörben reng a távol,
Meglapul az égi had.*

(T él.)

De nem kevésbé ragadja el Komjáthyt a vihar. A fény mellett ez a másik kulcs-szava, s a kettő néha majdnem rokonértelművé válik. Így mikor arról álmodik, hogy „ringatnának vad gyönyörök Napfényben, zengő viharokban.“ (191. l.) A gyönyör ugyanis nála viharrá fokozódik, a vihar pedig gyönyörre. A harag is gyönyör:

*S haragban égni, buba törni,
Villámot szórni, mennydörögni,
Oh kéj az is, az is gyönyör!
Tombolni szilaj fájdalomban,
Mely újjászül, ha öl!* (Rohan a nap.)

A fény és vihar rendszerint együtt is jelenik meg képzeletében:

*Lángviharok zúgtak felettem,
Az örök fény visszfénye lettem.* (22. l.)

Mert Komjáthy nemcsak élvezni, rombolni is vágyik: nem kéjenc ő, hanem harcos, akinek a szabadság, a dac, a harag az eleme. Számára a „magyar“ név is „virágot s vést kavart“, „ünnep és vihar“ (187. l.); csókjai nyomán vihar kél (*Vallomás*), a gyönyörrel teljes jövőidőt úgy jellemzi: „haragja fergeteg“ (*Tudom, hogy eljön*). De legszebb vallomásait a viharhoz *Jóslat* és *Viharének* c. már idézett költeményeiben találjuk:

*Ah itt van, itt az én időm!
Zúg az ítélet rémítőn:
Sápadjon minden el!
S ha minden hull, recseg a vészbe,
Belesikoltok énekébe:
Vesszen, aminek veszni kell.*

Számára a vihar gyönyöre nem a nagy természeti erők megnyilvánulásán érzett esztétikai élvezet, vagy a fiziológiai felélénkülés kéjérzete, hanem a korhadt régi dolgok pusztulásán érzett szellemi gyönyörűség. *Viharénke* a forradalom viharadarának éneke.

Nyelvi találatainak erejét, hatását fokozza verselési művészete. Írás előtt mintha hatalmas ritmuslendület fogná el, s ezt épúgy kénytelen kivetíteni, mint eszmei, érzelmi mondanivalóját. Megesik, hogy a Komjáthy-vers strófákon át tartalmilag üresen zakatol, illetve a már elmondottakat ismétli, de a ritmus akkor is erőteljes és magávalragadó. A Komjáthy-vers megfejtése ezért részben a ritmusa megfejtése: azé a jelenségé, hogy verse, főképp a sikerült helyeken, rántör s átfut rajtunk, mint egy roham, mint egy tűzáram, elkap és megforgat, mint egy forgósél, mely forgása közben egyre magasabbra visz, végül belehajt a végtelenbe. Csengő énekszavával annak az eufóriának kifejezője, amely jellemző életérzése. Milyen eszközökkel éri ezt el?

Teljes magyarázat helyett egyelőre csak néhány megfigyelésre szorítkozunk: Komjáthy túlnyomólag jambust használ verseiben, s az átlagnál gondosabban kezeli azt. Már most a mámorossá szilajodó gyors forgás benyomásában, amelyet verse kelt s amely jól illik a többnyire újjongó tartalomhoz, része van annak, hogy többnyire rövid, négyes és négyésfeles jambikus sorokat ír, ami az olvasót sűrű fordulatokra készíti. Mert természetesen más fiziológiai hatása van Tóth Árpád mélabúsan vánszorgó hosszú niebelungi sorainak, mint az aránylag rövid Komjáthy-sorok heves, gyors pergésének. A dallamosság gyönyörű hatásait éri el olykor azzal, hogy addig ismeretlen merészséggel néha daktilust és anapestust vegyít a jambus közé, az olvasót ezzel szaporább szövegmondásra kényszerítve, pl: *Játsszék a vész vad keze rajta* (11. l.), *Nem látott engem semmi sem, Vad télvizek árjai mostak, A nyegle hősök rámtapostak, Nem alszik a fáklya, csak lefordult, Majd eljön még az én napom* (27.). Még jóformán gyerekfővel írja a következő strófát, mely szintén bizonyítéka, hogy füle sugallatára mindig meg merete szegni az iskolás verstan szabályait:

*Téged a tánc, a zene csábít,
Engem az éj, a néma sír;
Téged az élet zűrzaja kábít,
Míg engemet mosolyra bír! (40. l.)*

Ugyanabban a ciklusban: „*Hervadsz. Halaványul a szépség, Sápad a fény is arcodon*“ (43.) „*A füst szabad: nem köti törvény, Mint tégedet, ó föld fia!*“ Vagy: „*Kövesd a füstöt! Illanását Tanuld ki, értsd meg szellemét! Föl nem leled seholse mását: Itt a valódi bölcsesség!*“ (54—55. l.), ahol az első három sor szabályos jambusai után jólesően kezd táncba a negyedik sort váratlanul kezdő daktilus. Talán még szebb ez a versszak:

*Nevem a csillagokba írom
S emberszívekbe égetem,
És túl időkön, túl a síron
Terjed hatalmas életem,*

ahol a strófa rövid szótagok puha talpain könnyedén emelkedik fölfelé, majd a harmadik sortól kezdve a sor kettéoszlása és a „túl“szóra eső hangsúly következtében meglássúdvá, komoly szárnyecapással száll tovább a magasba.

E tudatos kis technikai merészségeknél azonban, amelyeket ifjúkora óta alkalmaz, nagyobb jelentősége van annak, hogy jambikus verseiben az időmérték és a hangsúlyos ritmus úgyszólván többszólamú együttesben harsog. Ennek forrása, hogy gyakori felkiáltó és óhajtó mondatai miatt a logikai nyomaték szokatlanul erős és oly szabályosan ismétlődik nála, hogy ezáltal önkéntelenül már-már hangsúlyos ritmus is keletkezik a jambikus felszín alatt. A *homályból* c. költeményének első versszaka pl. 1+3+5, 4+4, 1+4+4,

4+4 ütemezésű, tehát az ősi nyolcasra emlékeztető sorokra oszlik; de ugyanakkor jambikus lejtése is tisztán érezhető. *Horváth János* jellemzése szerint a jambusban a magyar ritmusérzék hatása alatt oly ritmusváltfaj jött létre, „mely többé sem az átadónak, sem a felvevőnek ritmusrendszerével nem egyezik teljesen s a ritmusképző tényezőknek csak egyikével (időmérés,) rendelkezvén, versjellegéből is veszít, a zenei ritmusú verstől a „beszélt“ vers fajtájához közeledvén.”¹²² E leírás találóan jellemzi a magyar átlagjambust; nem úgy Komjáthyét, mely, ellenkezőleg, az időmértéknek is megadja, ami az időmértéké, meg hangsúlyos ritmust is ad. Az ő versének ritmusa ezért általában olyankor legszebb, mikor az értelmi hangsúly beharsog a jambusba, mint pl.:

*Felölem nyílhatnak a rózsák,
Loboghatnak a csillagok,
Fényük hiába pazarolják,
Én már csak a tied vagyok! (203.)
Mert új világ: új hit, új állam,
Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újból kell kezdenünk. (282.1.)*

Alighanem ez a kétszólamúság magyarázza a következő versszak elbájoló zenéjét:

*Gyönyör reám! Áldás a dalnak,
Melyben a bánat kéjeleg,
Bűbajos mély zenébe halnak
Az átvirrasztott éjjelek.
Játsszék a vész vad keze rajta,
Gyönyört lehel a költő lantja;
Áldott, ki búját dalba önti,
Szürtek között mosolygva jár,
Vihar ha jó, dallal köszönti,
Szívébe tör, fején sugár!
Elvérzik szívem a sebekbe,
Halóra, rózsá hull reám:
A szenvedést, a kínt is áldom,
Hogy a nagy álmod láthatám! (11. 1.)*

A metrika hatását jól támogatja sajátos mondattana. Így versei érzelmtől kicsattanó benyomásában is része van annak, hogy mondatai feltűnően gyakran felkiáltók vagy óhajtók. Ahogy Vajda János kedvenc írásjele a kérdő-

¹²² Magyar ritmus, jövevény versidom, 1922. 65. l.

jel, az övé a felkiáltójel. Fontos eszköze az oly gondolatrítmus, amelyben mellérendelt mondatok mintegy emeletről emeletre ragadnak fölfelé, míg végül rendszerint egy felkiáltójel zárja be őket. Ilyenek pl.:

*Átok a dőzsölő cudarra,
Ki elfeledte rokonát,
Ki céda lány keblén kacagja
Bús véreit, tiport honát!*

*Átok az önző gazdagokra,
Kik meg nem értik a szegényt
És nem dobják el iszonyodva
A véren szerzett nyjereményt! (109.)*

A lendület még nagyobb képtömeget sodor magával a *Siralom* utolsó hat versszakában, ahol felszólítja a világegyetemet, hogy „*sirassuk meg azt, hogy vagyunk!*“ Ugyanilyen elragadó, mégpedig egyre magasabbra ragadó hatást tesz:

*Közületek vajjon ki látott
Eróm teljében fényleni?
És üdvözülve, koszorúsan
Ki hallott engem zengen?*

*Ki látott járni pompafényben
A zúgó tengerek fölött?
Közületek ki látta lelkem
Midőn a napba öltözött?*

*Ki látta színem változását,
Midőn a lélek elragadt?
Ez elcsigázott gyöngye testen
Ki látott nőni szárnyakat?*

*Ki látott engem tűzszekéren,
Mint a prófétát egykoron?
Illést se látta minden ember,
Csak az, ki lélekben rokon. (200. l.)*

A következő versszakban megint a mondatszerkezet többszöri párhuzamosága forog meg, mígnem egy édes szédületbe hullunk:

*De ha van szív, olyan magányos,
Oly büszke és olyan talányos,
Oly gazdag, oly boldogtalan, nagy,
És olyan forró, mint enyém,
Kit istenálmok elragadnak:
Jöjjön, szívemre zárom én!* (80. l.)

A párhuzamos gondolatritmus már átvezet a szerkezet kérdéséhez. Úgy tetszik, jellemző a Komjáthy-versre, hogy a parafrázisos előadás, illetve a motívumok ismétlődése következtében a vers sokszorosan összeszövött benyomást tesz s csak úgy cseng a gondolat rímeitől. Megtaláljuk ezt a jelenséget egy-egy strófáján belül is, mint pl.:

*Egy pont s ez unt, kopott világot
Kifordítám már sarkiból.
Egy pont: s egy új, dicsőbb világot
Támasztok létre hamviból.
Egy pontba fut itt minden össze
Szívem legmélyebb rejtekén.
Enyém a hatalom, az élet,
Egy pontban mindent bírok én! (329. l.)^{122a}*

De végigvonul egy-egy verse egészén is. Így *Eloa* c. költeményét átszövi és egységbe fonja a „ha“ kötőszó hétszeres és a „neved“ szó ötszörös ismétlődése, amivel természetesen a gondolati vonalak párhuzamossága, erős gondolatritmus jár együtt.

Komjáthy nagy versei lenyűgöző hatásának egyik titka a biztos, erőteljes szerkezetben van. Szerkesztési művészete, mely még az agyát el-elborító asszociációözünt is (pl. *Bizarr*, *Mi a boldogság?*, *Körfolyam*, *Füst*, *Az élet kéje*, *Az élet képe* c. verseiben) egységes vonalakba rendezi, több költeményében a retorika építési eljárására emlékeztet (*Siralom*, *Önvád*), s még bravurosabb az oly többtételes verskompozícióiban, mint *A hipokritákhoz*, vagy a *Hópelyhek*, melyekben fölényes ereje szinte játékosan buktatja fölle s feleselteti egymással a különböző motívumokat. Verseiben vannak önismétlő strófák, de sosincsenek kitérések, oda nem tartozó véletlen asszociációk, a fővonal, a vers sodra mindig nyílegyenes, vagy ha látszólag elkanyarodik is, csakhamar mindig kiderül, hogy az elkanyarodás céltudatos volt, s utóbb a vers annál nagyobb erővel tör végpontja felé (*A semmi*). Ez a biztos célratörés nem hideg észmunka eredménye, inkább az erős szenvedélyé, hiszen éppen az erős sodor és a láng tör szétszóródást és akadályt nem ismerve egyenesen előre. A biztos, egyenes szerkezet nem kevésbé hozzájárul Komjáthy versei lángszerű hatásához, mint forró érzelmi tartalmuk.

S hozzájárul ehhez még valami: az a merész, kihívó hang, a hívó megszólaltság, az önérzet és dac egeket ostromló, elszánt hangja, amely szintén a láng minden ellentállást áttörő útjára emlékeztet.

V.

Komjáthy Jenő 1895. jan. 21-én érkezik Budapestre és az Erzsébet-szállóba száll. Azonnal ír Palágyi Menyhértnek és Lajosnak, az utóbbinak ezt: „Kedves barátom! Tegnap érkeztem Budapestre, de nagybetegem.

^{122a} Az „egy pont“ szót én emeltem ki. K. A.

Én nem mozdulhatok, légy szíves felkeresni. Erzsébet-szálló, I. em. 15.“ Ezután a budai Erzsébet Vörös Kereszt-kórházba véteti fel magát. 26-án este 1/210-kor meghal.

Halálának oka máig ismeretlen. 1894. nyarán, mikor Pesten járt, már igen beteges volt, írja Palágyi Lajos; „az idegesség, melyet már Sztregován észleltem, még erősebb mérvben volt rajta észlelhető.“ Fia, Győző szóbeli közlése szerint volt egy tikkje: a balszemével hunyorgott; egyébként semmi ideges tünete nem volt. Felesége emlékezése szerint „1894-ben igen gyenge, beteges testalkatú volt már.“ „Állítólagos idegbajban éveken át szenvedett, de az sem fájdalommal nem járt, sem munkájában nem zavarta. Lassan, lassan hervadt, szinte észrevétlenül. Leginkább 94-ben lehetett észrevenni rajta az erős hanyatlást. Orvosi segítséget a leghatározottabban visszautasított, csak halála előtt egy héttel engedte meg, szinte az erőszaknak engedve, az orvosi vizsgálatot. Ekkor konstataálta az orvos a gyógyíthatlan idegbajt, de hirtelen és oly gyorsan bekövetkezett halálát senki sem várta. Halála előtt négy nappal utazott Budapestre, hogy a budai Vörös Kereszt-kórházban gyógyulást keressen. Ott baját nem találták súlyosnak. (Szerintem halálát siettetete egy szerencsétlen esés, mely agyrázkódással járhatott.) Élete utolsó napján Palágyi Menyhért volt betegágyánál, délután 2-től 4-ig tiszta elmével filozofáltak, s este 9 1/2-kor kiadta lelkét.“¹²³ De idegbajba nem lehet belehalni, s így a leírás nem magyarázza meg Komjáthy hirtelen elhunytát. A Fővárosi Lapok szerint halála „hirtelen, váratlanul következett be“, s ezért „a törvényszéki orvostani intézetbe vitték, ahol fel fogják boncolni.“¹²⁴ Hirtelen halálát sokfelé tartották feltűnőnek, úgyhogy a Pesti Napló nemsokára a következő képzeletizgató hírt közli: „Előbb idegbaját gyógyította a Schwartzer-féle intézetben (ez alaptalan állítás, K. A.), később az Erzsébet-kórházba ment, ahol hirtelen meghalt. Azóta sügtak-búgtak, míg feljelentés érkezett a fővárosi rendőrséghez azzal a kéréssel, hogy exhumáltassák a boldogtalan embert.“¹²⁵ A rejtélyes halálesetet minden titokzatosságtól mentesnek tünteti fel Palágyi Lajos késői visszaemlékezése. Eszerint Komjáthy betegségét, míg élt, nem tudták megállapítani, de a boncolás kiderítette, hogy beteg volt egész szervezete, alig volt szerve, amelyen ne lett volna kóros elváltozás.¹²⁶

A Kerepesi temetőben földelték el. Temetésén csak özvegye, egy árvája sa két Palágyi volt jelen.^{126a} Volt munkahelyei színhelyén sem sejtették, ki veszett el benne. A balassagyarmati Nógrádi Lapok és Honti Híradó gyász-híre éppúgy elárulja ezt, mint a Nyitra megyei Közlöny kis híre, amely

¹²³ Id. cikk.

¹²⁴ 1895. jan. 29.

¹²⁵ 1895. febr. 13., a Különfélék rovatban. — A boncolás jegyzőkönyve, sajnos, nem található.

¹²⁶ Magyar Hírlap. 1928. jun. 10

^{126a} Magyar Szemle, 1895. febr.

utóbbi csak azt tudja kiemelni, hogy Komjáthy mindig részt vett a szentimentális magyar társaskör mozgalmaiban.¹²⁷ Csak Pólyik Imre szentimentális albíró átértzett verse siratja el:

*Szivemre száll fájó, nehéz ígézet...
Lelked sasszárnya érintette meg.
Körültem annyi sár, piszok, salak,
S a tespedés rút ingoványa rémít.
Költői lélek mit keresne még itt,
Ahol borongva járni láttalak?
Csudálatos sors, kezdet s végezet
Ölekezése jelzi büszke pályád;
Nem látta a kor lelked rab-igáját,
Mely a távolban sírba kergetett.
Ott, ott van a tér, ott terem babér...
Csak oda vágytál — nyugalomra még nem, —
Hol a magas Gellérthegy bús tövében
Az íróársak büszke serge él.¹²⁸*

A Budapesti Hírlap azonban csakhamar hírt ad, hogy Komjáthy sírköve felállítására barátai és tanártársai részvételével mozgalom indult meg.¹²⁹ A sír- emléket 1897. nov. 1-én leplezték le; Palágyi Lajos sírversét vették rá:

*Ki nap valál, homályban telt el élted,
Kortársaidnak serge meg nem értett;
De itt, hová homályba térnek mások,
Kezdődik, költő, a te ragyogásod.*

1925. nov. 30-án végül a Nógrád megyei Madách-társaság kezdeményezésére a balassagyarmati polgári leányiskolán is, ahonnan egykor kiüldözték, az iskola növendékeinek adományából emléktáblát helyeztek el.¹³⁰

VI.

Komjáthy költészete nehezen hozzáférhető, vakmerően égbetörő, magános hegyorom, vakító, szokatlan fényözönben. Megtelepedni, élni nem lehet rajta, tudónk nem bírja rajta sokáig a levegőt, de a magyar irodalom tájképe szegényebb volna nélküle. Reviczky költészetével összevetve: ez jobban megközelíthető, sőt — a rajtaülő állandó ború ellenére — egészségesebb, de Komjáthy eredetibb, merészebb és csúcsaiban magávalragadóbb.

¹²⁷ 1895. febr. 3.

¹²⁸ Nyitramegyei Közlöny, 1895. febr. 3.

¹²⁹ 1895. jan. 30.

¹³⁰ Országos Polgáriiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1926. jan.

Ama kozmikus és éteri líra egyetlen magyar képviselője ő, melynek a világek költészetében Shelley a legismertebb és legnagyobb példája. Egy sajátos érzelmvilággal, egy átszellemült, rajongó lélek megnyilatkozásaival gazdagította költészetünket. A legtetteletlenebb magyar líra az övé. Ő maga találóan jellemezte:

*Dalom, e túlvilági ének,
Szokatlan gyarló embereknél,
Mert csupa fény és csupa lélek.*

Szinte érzékelhető benne, hogy egy lélek hogyan tör felfelé, elszánt akarrattal, mint a láng. Szenvedélyes, merész lendülete gyakran ellenállhatatlanul ragad magával: Így *A homályból*, mely legtöbb motívumának remek összefoglalása, *Hurrá, Siralom, Dal, Önvád, Koldus, Hagyjatok élni*, stb. verseiben. Sajnos, néha nemcsak egyedülálló, hanem kuriózumszerű is, mert lángja egy eszmei légvár körül lobog.

Költészetének u. i. csak egyik része leplezi le a társadalmi valóságot, másik része meghamisítja az ember és világ viszonyát. Célzata ugyan itt is egészséges: az emberi érték védelme a szétzúzó, gonosz erővel szemben. De hamis utat választ e védelemre: a földi harc összes útjai el lévén zárva előtte, vélt egék felé téved s nem létező „istenülés“-ek káprázatában keres vigaszt. Részes volt ebben, hogy érthető okokból nem talált kapcsolatot a néppel, csak részvétével jutott el hozzá, s nem tudott átlépni értelmiségi korlátain.

Mégis, ha felidézzük a századelő magyar irodalmi életét, melyben Szabolcska Mihály lapos jámborsága, Ábrányi Emil szépen csengő közhelyei, Makai Emil és Farkas Imre zsúrpoézise és — igényesebb körökben — Kiss József tagadhatatlanul újszerűbb és artisztikusabb lírája voltak az ünnepektől értékek, megértjük, hogy az érzés és gondolat nagyobb lángjára vágyó fiatalság elragadtatva figyelt fel Komjáthyra. Meg kell azonban állapítanunk, hogy egyoldalúan, sőt olykor ferdén látták egyéniségét. Költészetének épp a délibábos része ragadta el őket, irrealitása, különös, ritkatűzű színei. Csak a „népnemzeti“ és a zsúrpoézis alacsony szintje fölé szárnyaló, magasigényű költőt, a kivételes és különös egyént, a tömeg fölé emelkedett ezoterikus szellemet, az egyéniség arisztokratáját látták benne. Lélekkel telített magas költészetre törekedve, elsősorban benne találtak példát arra, amit ők maguk akartak megvalósítani. A Komjáthy harci törekvéseit körülvevő misztikus burok és saját társadalmi közömbösségük miatt nem vették észre, hogy Komjáthy harcos is volt.

Nem véletlen, hogy elsősorban az ezidőben még — saját későbbi vallomása szerint — misztikus Juhász, továbbá Kosztolányi és Babits rajong érte, lát benne példát az elmélyedő lírára, elődöt a provincializmus elleni harcban s vesz át tőle érzéseket és szókinccset. Juhász a gondolati nagyigényűségének hódol s talán az ő példájára állítja költészete középpontjába a végtelen fogalmát. Kosztolányi tévesen a tömeget megvető arisztokratikus

egyéniséget csodálja benne, „azt, akinek a gondolkodás és érzés kiválasztottjai az ő közönsége“¹³¹, egyik-másik korai verse, így a *Bölcsesség* és *Győzelem* valóságos parafrázisa Komjáthynak.¹³² Babits nyelvjátékokat les el tőle, amelyek nem is jellemzőek A homályból költőjére, olyan fordulataiból tanul, mint: „Ahol nem gond a gondolat, nem sért az érzet, Nem bűn a bűv, nem fáj a fájdalom“, „Hol végtelen korokká s végtelen körökké“, „Az ég egy roppant kriptabolt“ (v. ö. Babitsnál: „A szürke ég ma roppant kriptabolt“).

De Komjáthyban a lázadás nagyobb tüze égett, mint bennök. Önistenítése ellenére ő nem az elszigetelt egyéniség apostola volt. A költészetben nem művészkedést látott, hanem az emberiség irányítóját. Megrendülve élte át a társadalmi nyomort, felháborodva az elnyomást, a hivatal packázásait és az egyház gőgjét, gyűlölettel a burzsoa értetlenséget és pompázást, új államért harcolt s még „istenülés“-ével is a hatalom ellen védekezett. Így aligha túlzunk, ha azt állítjuk, hogy utódai közül voltakép Ady állt hozzá legközelebb.¹³³ Bár nem ismerjük nyilatkozatát, amely Komjáthy különös nagyrabecsüléséről tanúskodnék, és az Illés szekérének jellegzetes képén kívül talán csak egy jelentős szót és fogalmat vett át tőle: az „istenülést“.¹³⁴ De Ady éppúgy szenved a roppant társadalmi ellentmondások és a reakció hazai uralma miatt, épp oly egyedül van Budapesten, mint Komjáthy Szenicen, egy vakszemű tömeg közepette éppoly egymaga sóvárog egy haladottabb világért, szintén messiásnak érzi magát és fojtogató szegénysége ellensúlyozására ő is istenülni igyekszik, s végül ő is kozmikus távlatokat nyitogat költészetében. Persze Ady, aki már nem értelmiségi, hanem népi szempontból nézi a társadalmat s akinek a társadalmi és lélektani tisztánlátás egyik legnagyobb ereje, nem hajlandó önámításra s egy álboldogság önhipnózisa helyett átérzi a maga messiássága tragikus voltát. De Komjáthy így is, kisebb realitás-érzéke, bizonyos osztálykorlátai és jóval kisebb művészi ereje ellenére is, inkább Ady, mint Kosztolányi vagy Babits előfutára.

¹³¹ Magyar Szemle, 1906.

¹³² Négy fal között, 50–2. l.

¹³³ Komjáthy hatását Adyra már FÖLDESSY GYULA hangsúlyozza *Ady minden titkai* c. könyvében, 67. l.

¹³⁴ Az „istenülés“ szerepéről Ady költészetében bővebben írtam *Új magyar líra* c. könyvemben, 57. l.

